¤ЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖО-АРЫ Ж¢НЕ ОРТА АРНАУЛЫ БІЛІМ
МИНИСТРЛІГІ

КЎкішев Т.,   Абдувалитов Е

КАЗАК ўДЕБИЕТІ СЫНЫНЫЁ ТАРИХЫ

(оєу єолданба)

Білім саласы: 100000 – «Білім»

Оєыту саласы: 140000 – «Оєытушылар дайындау ж¡не педагогика п¡ні»

Бакалавриат ба¬ыты: 5141300 – Ана тілі мен ¡дебиеті (єазає тілі ж¡не ¡дебиеті)

Ташкент - 2007

Оєу єµралында єазає ¡дебиеті сыныны¦ тарихына, жанрларды¦ сипаттамасына баса назар аударылып, сыни-пікірлерді¦ шы¬у, даму, єалыптасу кезе¦деріне жан-жаєты талдау жасал¬ан. ¢деби сынны¦ ¡дебиеттану ¬ылымымен байланысы, ¡деби мµраны игеру м¡селелері туралы айтыл¬ан.

К£мекші єµрал жо¬ары оєу орындарыны¦ студенттеріне арнал¬ан.

В учебном пособии обмирно анализируется история критики казахской литературы, особенности жанров, период развитил и формированя, а также рассказывается о литературном наследии, связанной с наукой литературоведения.

In the very aid is widely analysed the history of Kazakh literature, points of ganres, epoch of its development and creation.
Here also Kazakh literature heritage is scrutinized, which is connected with literature scince.

Пікір жаз¬андар: ¼азіргі £збек Ўдебиеті кафедрасыны¦ доценті, ¼.¼ахарманов

ТОБЖИ-ны¦ а¬а методисті, Ж.¤тегенов

Кіріспе

¢дебиетімізде зерттеліп ж¯рген проза, поэзия, драматургия, жанрлары сия°ты ¡дебиет сыны¦ да тарихы мен °алыптасу процестері, £зіне т¡н шы¬армашылы° ¬ылыми м¡селелері арнаулы зерттеуді талап етеді.

Бµл м¡селе тек ¬ылыми тµр¬ыдан ¬ана емес, практикалы° тµр¬ыдан ерекше °ажеттілікке айналып отыр. Сонды°тан ¡дебиетті¦ бас°а жанрлары¦ ішкі т¯рі тарамдалып, зерттеліп жат°ан уа°ытта сын жанрыны¦ тасада °алып °оюы орынсыз болар еді. Оны¦ да бас°а жанрлар сия°ты £зіне т¡н творчествалы°, ¬ылыми проблемалары, тарихы бар.

¼аза° ¡дебиеті сыныны¦ тарихы ¬ылымы¦ ¯ш кезе¦ге б£ліп °арастырамыз. Бірінші кезе¦ - °аза° ¡дебиет туу д¡уірі. Бµл процесс ХХ ¬асырды¦ 20-шы жылдарына дейін созыл¬ан.

Екінші кезе¦ - °аза° ¡дебиет сыныны¦ жанр ретінде °алыптасу ж¡не ¡дебиеттану ¬ылымыны¦ туу д¡уірі. Бµл процесс £ткен ¬асырды¦ 1920-1937 жылдар аралы¬ын °амтиды. °шінші кезе¦ - °аза° Ўдебиет сыныны¦ £сіп- £ркендеу ж¡не ¡дебиеттану ¬ылымыны¦ °алыптасу д¡уірі 1940-1985 жылдар аралы¬ы.

¢дебиет сыны к£ркем ¡дебиетпен ¯зе¦гілес д¯ниеге келеді. К£ркемдік даму мен эстетикалы° талап-тал¬амны¦ £ркендеу процесі уа°ыт жа¬ынан бір-біріні¦ ілгері-кейінділігіне °арамастан, £зара байланыста болады. Бµл за¦ды да. Ал енді к£ркем ¡дебиетпен ¯зе¦гілес д¯ниеге келген сынны¦ да °андай болма° деген м¡селеге келгенде, екі себепке, атап айт°анда, субъективтік ж¡не объектив себептерге та°ала кеткен ж£н.

Субъективтік себептерді с£з еткендер, е¦ алдымен, сыншыны¦ білім де¦гейі мен эстетикалы° тал¬амыны¦ мол-азды¬ын еске алуы керек. ¼ай кез болмасын, ¡дебиетті¦ £рлеу кезінде де оны¦

к£ркемдік жа¬ынан да, ºо¬амдыº пікірді µйымдастыру жа¬ынан да биік де¦гейден табылмай ºалатын ша¬ында да сыншыны¦ білім-парасаты санаттан шы¬ып ºал¬ан емес. Мµны¦ £зі сын д¡режесін а¦¬ару¬а ºажетті субъективтік себеп.

Екінші объективтік себеп-к£бінесе ¡дебиетті¦ жалпы д¡режесіне т¡уелді. Егер к£ркем шы¬армалар £зіні¦ ºо¬амдыº м¡ні жа¬ынан к£ркем бейнелер жасау, тіл байлы¬ын игеру, эстетикалыº идеяларды белгілеу жа¬ынан бесік де¦гейден к£рініп жатса, онда сынны¦ £ресі биік бол¬аны. Сыншы ¡р ºашан к£ркемдік дамуды ¡дебиетті¦ к¯нделікті шынды¬ынан ала отырып, келешекте шы¬ар биіктерді ба¬дарлайды, ¡дебиетті¦ £ркендеу арнасын аныºтайды, ¡деби ¯рдіске белсене араласады.

Сын жанрыны¦ арнайы зерттелуіне XX ¬асыр ¡дебиеті бірталай £згерістер мен зерттеулер жасады. Мысалы, К.Талыбзаде баста¬ан ¢зірбайжан ¡дебиет сыны ж¡не ¬ылымны¦ зерттелуі ед¡уір биікте. ¤збек ¡дебиетшілеріде к£не д¡уірге ба¬ышталған жинаº шы¬арды.

¼азаº ¡дебиет сыныны¦ бастау бµлаºтарын зерделеп зерттеген ¬алым Т.К¡кішев «¼азаº ¡дебиеті сыныны¦ тарихы» (1994) атты е¦бектері ¡деби сынны¦ проблематикасын шешуге с¯белі ¯лес ºосуда.

Низами атында¬ы Ташкент Мемлекеттік Педагогика Университетінде «¢дебиет сыныны¦ тарихы» 1970 жылдан бастап арнайы курс ретінде оºытылып келеді. Оны¦ ба¬дарламасы 1997 жылы жасалып ºазаº тілі мен ¡дебиеті б£лімдерінде оºыту басшылыººа алынуда. Енді студенттерді оºулыº з¡рулігінен ºµтºару ºажеттілігі туып отыр.

І-б£лім

¼аза°ты¦ сыни ой-пікіріні¦ оянуы ж¡не ¡дебиет сыныны¦ тууы.

Жоспар:

1. *¢деби сын арналары*
2. *К£не д¡уірдегі сЇбелі ойлар*
3. *Ш. У¡лихановты¦ шыншылдыє ой-пікірлері*
4. *Ы.Алтынсарин ілгерішіл ой-сананы єалыптастыруда¬ы Їлесі*
5. *А.jµнанбаев – єазає ¡дебиетінде сыншыл реализм ¡дісін негізін єалаушы*

Сынны¦ жазба ¡дебиетке т¡н жанр екені, онымен бірге тарихи-эстетикалы° сахна¬а шы¬атыны, к£рем ¡дебиетті¦ бЇгініне назар аударып , келешегіне барлау жасайтын, єалы¦ жµртшылыєє¡ ¡дебиетті¦ м¡нін тЇсіндіретін ¬ылым.

Алайда ¡семдікті танып-білу, сµлулыєты¦ сырын ашу сияєты эстетикалыє т¯сініктер халы° ауыз ¡дебиетіне жат па? ¢рине, жо°. К¯ні б¯гінге дейін дамып келе жат°ан ауыз ¡дебиетінде, оны¦ озы° ¯лгілерінде эстетикалы° талап-тал¬амны¦ элементтері молынан кездеседі.

Талай ¬асырдан бері халы°ты¦ рухани азы¬ы болып келген ауыз ¡дебиеті елдік пен ерлікті, ¡семдік пен сµлулы°ты, ¡ділдік пен имандылы°ты арда°тауды, жал¬анды° пен жаманды°тан, зорлы° пен зомбылы°тан жиренуді ¯йрету, µ¬ындыруда ауыз ¡дебиеті к£не д¡уірде де, б¯гінгі заманда да £зіні¦ ы°палынан арыл¬ан жо°.

Мысал¬а ертегілерді алайы°. Халы° ертегілері ¡р°ашан да адамды т¡рбиелеуді¦ тамаша °µралы болып, ¡ділдік жолына

ба¬ыттап зµлымды°тан жирентеді. Пушкинді еске т¯сірі¦іздерші, ол балалы° ша¬ында ¬ана емес, ата°ты а°ын атал¬ан со¦ да Арина Радионованы¦ айт°ан ертегілерін °µмарта ты¦да¬ан ¬ой.

Халы° даналы¬ынан туып, то°сан ауыз с£зді¦ тобы°тай т¯йінін білдіретін ма°ал-м¡телдерді¦ £мірше¦дігін, жиі °олданылатынды¬ын жо°°а шы¬ара алма°? А°ындар айтысына айры°ша ілтипат білдіруіде тегіннен-тегін болмаса керек. Бµл к¯нде тµрмыс-салт жырлары той-томала¬ымызды¦ с¡ніне айналуда.

Бас°а халы°тар сия°ты, хал°ы да к£не заманнан бері сµлулы° пен ¡семдікті айры°ша арда°тай білген. К£рік пен келбетті¦, шынайы сµлулы° пен таби¬и ¡семдікті¦ тамаша ¯лгісі «¼ыз Жібек» жырында¬ы к£ш суретінен а¦¬арылады. ¼ыз Жібекті іздеп келе жат°ан Т£легенні¦ талай к£шке кетіп, °ыз дидары мен °ылы¬ына к£з сал¬ан тµстарында °аншама к£ркемдік таным жат°анына ¡рдайым м¡н бере бермейміз.

¢йтпесе,

К£ш алдына °араса
Бір °ыз кетіп барады
Шытарма к£йлек етінде,
Нµр с¡улесі бетінде,
Бµралып кетіп барады
Теріні¦ °ыры секілді.

Бµл сипаттауда¬ы ¡сем де ажарлы суреттер эстетикалы° ¡сер ту¬ызатыны даусыз.

¼аза° ауыз ¡дебиетіні¦ е¦ к£не т¯рлеріні¦ бірі-айтыс жанры. М.¢уезовты¦ с£зімен айт°анда, «£ле¦ жарысы, нЎр жарысы» ретінде «а°ынны¦ сын¬а т¯сетін майданына» (Е. Ысмайылов) айналады. Демек £нерді¦ °адір-°асиетін ай°ын тану ¯шін белгілі бір эстетикалы° критершілер жасалады. «Кайы¦дар айтысы ты¦даушы, сыншы жµртты¦ к£з алдында туып, орындалады. Мµнда ты¦даушы жµрт °µр естуші ¬ана емес, айтысушыларды¦ с£здерін

сынаушы, ºорытушы болып отырады. Аºындарды¦ бірі же¦іп, бірiні¦ же¦ілгеніне т£релік айтушы да сол жиынны¦ £зі болады.» («¼азаº ¡дебиетіні¦ тарихы» I том, 1-кітап, 1960,673-бет).

Жамбыл мен ¼µлма¬амбет айтысында¬ы:

Бол¬анда мен-аº сµ¦ºар, сен-бір тауыº,
Сен ¡теш-айºайла¬ыш ауыº-ауыº.
Болмаса аты шыººан С¯йінбайы¦
Басºасын ºою керек жылы жауып.
Ажал т¯ртіп ж¯рмісі¦ а¦дамастай
Оºтаулы аº бере¦ге ºарсы шауып

¢сет пен Ырысжан айтысында¬ы:

Айыр к£мей, жер та¦дай, ºаусырма жаº,
Алты арысºа білінген ¡ке¦ менмін.
С£з тамырын байºарсыз тартысºанда,
Жы¬ылмай т¯зу кетсе¦, акын дермін,-

дегенні¦ б¡рі де ºарсылас аºынны¦ са¬ын сындыру маºсатын к£здеу мен ºатар, с£з £неріні¦ ºµдіретіне ºанша м¡н берілетінін айºындайды.

2. К£не д¡уірдегі с¯белі ойлар

К£не замандардан £нер мен тал¬ам ºатар ж¯рген. Тал¬ам тек тамсанудан ¬ана тумайды. Бµл процесс халыºтыº эстетикада ¬ана емес, к£не заманда¬ы т¯ркі ескерткіштерінде, орта¬асырлыº жазбаларда, Алтын Орда замандарында¬ы, ºазаº ханды¬ы тµсында¬ы жырауларды¦, шешен-билерді¦ туындыларында, мемлекет ºайраткерлері мен ¬µламаларды¦ тарихи зерттеулерінде, жар¬ыларында кездеседі.

¼азаºстан ке¦ £лкесін жайла¬ан тайпалардан ºал¬ан ескерткіштер ежелгі м¡дениет ¯шін де, оны¦ ¡р ºилы салалары ¯шін де айырыºша ºµнды. Сондыºтан V-XV ¬асырларда жасал¬ан рухани байлыºты б¯кіл т¯ркі тілдес халыºтарды¦ ортаº мµрасынан

б£лмей ¡р халы° £зіне °атысы барларын жалпыны¦ б£лшегі ретінде зерттеп, £зіндік таным-білікке пайдалану¬а тиіс. Сонды°тан °аза° ¡дебиет сыныны¦ °айнар к£зі, м¡нді бір арнасы ретінде сонау к£не заман ескерткіштерінен бастау ал¬аны ж£н.

К£не д¡уірдегі туындыларды¦ к£ркемдік сипатына Б. Кенжебаев пен
¢. Мар¬μлан £ткен ¬асырды¦ 40-шы жылдарына дейінгі кезе¦де-а° к£¦іл аударды.

¼ор°ыт ¡фсаналары мен «О¬ызнамадан» біз талай ¯лгілерді к£реміз. ¼ор°ытты¦ желіп ж¯ріп жерμйы° іздегенде ¡р £лке-айма°°а берген ба¬аларында сыни к£з°арас басым жатады. Шешендік на°ыл, £сиет с£здерде «Ат тμя°ты келеді, а°ын тілді келеді», «Ескі тамыр біз болмас, ескі дμшпан дос болмас», «Тізгінсіз тіл - бас жμт°ызар», дегендерде сыни к£з°араспен °атар пЎлсафалы° ой а¬ыны к¯шті екенін к£реміз («Жал¬ан с£зді¦ д¯ниеге келмегені ма°μл. Адам ішпес ащы суды¦ а°па¬аны ма°μл»).

К£не ¡дебиетізді¦ мμсылманды° д¡уірі ¬ылыми-¡леуметтік ой-пікірлерімен °атар таным-біликті¦ °айнар к£зін бμрын¬ыдан да ке¦ірек ашып, азаматты° м¡дениетіне ¯лес болып °осылатын ¯лгілерді мол тастап кетті. ¤згелерді былай °ой¬анда, ¢л-Фарабиді¦ °олынан ж¯зден аса е¦бек шы°°ан екен. Оны¦ «Акынды° м¡ні туралы трактат», «Мемлекет °айраткерлеріні¦ афоризмдері», «¼айрымдылы° ма¬ынасы ха°ында», «-ылымды ме¦геру ж¡не оны¦ ма°сатын т¯сінуді», «-ылымдарды¦ шы¬уы», «С£з ¬ылымын классификациялау», «Аристотель е¦бектеріне т¯сіндірме (поэтика, риторика, софистика)», «Музыканы¦ μлы кітабы», «¤ле¦ кітабы» т.б. е¦бектері ¡дебиеттануды¦ £зекті салаларына арнал¬ан, ¡дебиет теориясын жан-жа°ты зерттеген.

«С£з £нері дертпен те¦» екенін ¡л-Фарабиді¦ ¬ылымдарды ж¯йелегенде бірінші орын¬а °оюынан-а° аны° бай°аймыз. Бар ¬ылымды бес сала¬а жіктеп, бірінші кезекте тіл туралы ¬ылым

ж¡не оны¦ б£лімдеріне назар аударады. Тіл туралы ¬ылым ¡р халы°та жеті ірі б£лшектен тµрады дей келіп, с£з °µрастыру £нері екенін айтады.

Аристотельге °анша сиынып отыр¬анмен, ¡л-Фараби риторика мен поэтика жайында¬ы ойларын таза эстетикалы° тµр¬ыдан: «С¡нні¦-кілті с¡йкестікте, с¡йкестік жо° жерде сµлулы° аз», «Сµлулы° с¯йсіндірсе, µс°ынсызды° жиіркентеді» деп табады да, осыны¦ ішкі за¦дылы°тарына ¯¦іледі. ¢л-Фараби поэтиканы ¯шке б£ліп °арайды: 1. ¤ле¦ °µрылысы мен оны¦ £лшем т¯рлері. 2. ¸й°ас 3. ¢уезділік.

¢л-Фараби араб а°ындары шы¬арма жаз¬анда міндетті т¯рде °алыптас°ан ережелерді басшылы°°а ал¬андарын айтады. Олар:

1. Б¡йіт шума¬ы д¡ст¯рлі, бµрынан белгілі не м¯лдем ты¦ образдармен тµйы°талады. Б¡йтті т¯йіндеуге арабтар айыры°ша м¡н бергендіктен £ле¦ £рнегі ¡рі ажарлы, ¡рі к£ркем болады.
2. Образды с£з µ°сатыл¬ан затын к£зге елестеуі керек.
3. ¸й°ас міндетті т¯рде са°талу¬а тиіс.
4. С£з а¬ыны буна°°а б£лінеді.
5. Ыр¬а°, буна° б£лшектері бірі¦¬ай болуы шарт.
6. С£здер белгілі ж¯йемен орналасады.
7. С£здерді¦ ¡уезділігі бірдей болуы шарт.
8. Буын сандары болма°.
9. ¢рбір тарма°ты¦ ¯й°асы ¡р°ашан бірдей.
10. ¸°сатыл¬ан затты° сыр-сипаты с£з ¡уенінен а¦¬арылуы шарт.
11. С£здерді¦ ішкі µй°асы мы°ты са°талма¬аны ж£н деп табады.

(«Лынчески трактаты» А., 1975, 545-546 беттер).

Т¯ркі тілінi¦ е¦ кесек ж¡не ¡лемдік м¡ні бар бір туындысы - Ж¯сіп Баласа¬µнны¦ «¼µтты білiг» (XI ¬.)

«¼µтты білiг» кітабыны¦ сын саласына айыры°ша жа°ындасар тµсы - тµ¦¬ыш рет °арас£збен де, £ле¦мен де ал¬ы с£з жазылуы. ¢рине, ¢л-Фараби ¬алым ретінде °ай е¦бегіне болмасын т¯сіндірме

беріп талдау жасап отырады. Ал поэма жазып отыр¬андарын °ыс°аша кіріспемен £з шы¬армасыны¦ °алай ту¬анды¬ын айтып, о°ушы назарын белгілі арна¬а бµруы керектігін тамаша ескерткен.

Осы «¼µтад¬у білігті¦» композициялы° ерекшелігі былай баяндал¬ан: «Бµл ¡зіз кітап т£рт µлы µ¬ым, т£рт °ымбат °асиеттерді¦ сµхбатынан °µрыл¬ан: бірі-¢діл (¡ділет), екіншісі-Д¡улет (ба°ыт), ¯шіншісі-А°ыл, т£ртіншісі-¼ана¬ат» деп алады да олар¬а т¯рікше ат °ояды.

¢ділге - К¯нтуды - у¡зір, А°ыл¬а - ¤гд¯лміш - у¡зірді¦ µлы, ¼ана¬ат°а-О¬д¯рміш - у¡зірді¦ туысы ма¬ынасын дарытады. Поэма негізінен ма¬ыналы, пікірлесу, сµрає-жауап тЇрінде жазыл¬анын баяндайды.

ТЇркі Ўдебиетіні¦ Јзіндік ерекшелігімен тарих сахнасына шы¬ып, ўлішер Науаи¬а дейін тартыл¬ан желісінде екі кезе¦ жатыр. Онда Ўдеби єµбылыстармен єатар сЈз-лу¬аттар жЎне тарихи єµжаттар аз емес. Махмут јашєариді¦ «Диуани лу¬ат-ат-т¯рік» сынды е¦бегі тек тілдік, сЈздік тµр¬ыдан да тексерілгені абзал. Со¦¬ы кезде бµ¬ан кЈ¦іл аударыла бастады. ¤йткені «Диуани лу¬ат-ат-т¯ріктегі» Ўрбір «Ўдеби шы¬армалар мен халыєтыє фольклордан алын¬ан Їзінділерді Махмут јашєари осы сЈздіктегі Ўрбір сЈзді¦ ма¬ынасын оєушысына тере¦ірек тЇсіндіру Їшін» (Н.Келімбетов «јазає Ўдебиетіні¦ ежелгі дЎуірі», А.,1986, 138-бет) т¯сіндірме талдауларды °ара с£збен де, £ле¦мен де тар¬ан.

«Мен т¯ріктер, т¯рікмендер, о¬ыздар, шігілдер, я¬манлар, °ыр¬ыздарды¦ ша½арларын, °ыста° пен жайлауларын к£п жылдар кезіп шы°тым, с£здер, т¯рлі с£з °асиеттерін ¯йреніп, аны°тап шы°тым» деген кіріспе т¯сіндірмесіні¦ £зі талай £ле¦-жыр, ертегі-а¦ыз, ма°ал-мЎтел, °анатты с£з сия°ты ¯лгілермен жар°ырата т¯скенін к£реміз.

Т¯ркі тілдес классикалы° Ўдебиетті¦ ішінде јожа Ахмет Иассауиді¦ орны б£тен. К£ркем туынды¬а топты° тµр¬ыдан °арап,

Алла- ºµдай араласып кеткендерін діни мерездер деп тапºан кезде е¦ зор теперішті к£рген дарын-Иассауи. Тіпті ¯ріккеніміз, шошы¬анымыз сонша, £мір бойы Т¯ркістанда жасап, £зіні¦ бар шы¬армасын сонда жаз¬анын ескермедік.

Мейіті сонда жатºанын ¬ана емес, ¢зірет Сµлтандай Ўлемден кесенесі тµр¬анында к£зімізге ілмедік.

К£ркемдік д¯ниесінде £зіні¦ даралы¬ын таныту к£бінесе дарын ºуатына байланысты. Оны¦ тек таби¬атты¦ бергенімен ¬ана емес, зор е¦бек, ауыр бейнетпен ºанаттанатыннын XII ¬асырда айрыºша к£рінген софылыº Ўдебиетті¦ £кілдері дЎлелдеді. ¢сіресе, јожа Ахметті¦ пЎні тірлігі айрыºша ºµбылыс еді. ¤з елінен ал¬ан білімді араб, парсы тіліндегі шы¬ысты¦ мЎдени орталыºтарында толыºтырып, £ле¦дерін таза т¯ркі тілінде шы¬ар¬аны ºандай ¬анибет. Даналы¬ы, шешендігі, Ўділдігі, наисхат-¬ибраттары елге таны¬ан µста «Пай¬амбар жасына жеттім» деген желеумен £мір шынды¬ынан іргесін аулаº салып, таºуалыº-софылыº жол¬а т¯седі де, жер астында он жыл £мір с¯ріп, атаºты «Диуани хиктетті» жазады.

«А¬аш бесіктен жер бесікке» дейін адам¬а ºажетті сабыр, инабат, ºажыр, іжда¬ат, £нер-білім. Иранмен с¯ресіні¦ 78 аяттын былай т¯сіндіреді: «Расул Алла тек ¬ылым арºылы бЎрі жасалады» дегенін Ўрі ºарай суыртпа¬анда Ўділдіктен кетпеу ¯шін ынсапºа шаºырады, бµрмалаудан аулаº болу¬а ¯ндейді. јµран с£здерін осылай т¯сіндіріп, адамгершілікке шаºырады. Оны «Хикметінде»-«¤сиетін де» жасырмайды:

Мені¦ хикметім фЎрмЎн-сµбхан,
Оºып білсе¦ ма¬ынасы ºµран.
Мені¦ хикметім Ўлемге Сµлтан,
Сусын болар ш£лде дастан.

(Ауд.Хамит Зейнелµлы Иманжанов)

109 хикметтен тµратын даналыº £сиеттерді¦ ішінде:

Т¯рлі пЎле т¯сті достар,

Аºыр заман ¬алымы зЎлім болар.

Сµмы-сопы ºуп-молда болар.

Дµрысын айтºандар¬а ºарсы болар,-

деген £мірді¦ ащы шындыºтарын сыни тµр¬ыдан айтылып отыр¬аны даусыз.

Ман¬ол шапºыншылы¬ы жЎне онан кейінгі кезе¦дер т¯ркі тектес халыºтарды¦ Ўдебиеті ¯шін аºтандаº болды деп есептеуіміз керек. јазаº эпосыны¦ осы кезде айрыº ша дамуы шындыº. Олай болса, атты¦ жолында, т¯йені¦ ºамында жасал¬ан рухани байлыºты¦ мЎн-ма¬ынасы да, ºорытыл¬ан ой, т¯йінделген пікір атаулыны¦ бЎрі де бізге асылды¦ сыны¬ындай болу¬а тиіс! Алтын Орда дЎуіріне біз т¯гелдей ортаºпыз. Ал оны¦ негізгі Ўдеби тілі- ºыпшаº тілі болса, онда ºазаº даласы мен тілі жетекшілік сипатºа ие бол¬анынан ºашсаº та ºµтылы алмаймыз. јазір ондай пи¬ыл тас-талºан болып жатºандай Саиар Сарай, Хорезми, Кули -али, Д¯рбек, Лутфи, ¢ли Аºтай, Раб¬узилерді¦ шы¬армалары «т¯ркі тілдес халыºтарды¦ тарихын ¬ылыми дЎлдікпен, к£ркем Ўдебиетке тЎн бейнелі с£здермен баяндайтын Мухаммед Салихты¦ «Шайбанинаме», Захриддин Бабырды¦ «Бабырнаме», Мµхаммед Хайдар Дулатиді¦ «Тарихи-и-Рашиди», «Бейбарыс» пен Халдун жаз¬ан «јыпшаº шежіресі», Усман Кухистаниді¦ «Тарихи-и-¢білºайр-хани», ¢білºазыны¦ «Шежіре-и-турк», ¸лыºбекті¦ «Сµлтандар шежіресі» сияºты «(Н. Келімбетов «јазаº Ўдебиетіні¦ ежелгі дЎуірі» А., 1986,193-бет) -ылыми-зерттеу е¦бектері бізге жат еместігін мыºтап µ¬ынуымыз керек.

јазаº Ўдебиет сыныны¦ ар¬ы к£здерін ашып, кЎусар ой, толымды пікір айтып кеткендерін азды-к£пті ¯зінділермен-аº дЎлелдеуге болады. Ол ¯шін V-XVIII ¬асырлarда¬ы жазба ескерткіштерді¦ материалдары негізінде ºµрастырыл¬ан «С£з атасы» жина¬ына ойлана к£з жіберуді¦ £зі-аº жеткілікті.

«Ауызды¦ к£ркі тіл, тілді¦ к£ркі-с£з», «Жанжалды¦ шо¬ы °ызарса-а°ылды¦ суын сеп» (С. Сарай), «Біреуден кінЎ іздегенше, £нер ізде», «Ба°°а кірсе¦ тікен кіргенше, г¯л жина» (јµтб.), «Аз-аздан ¯йреніп дана болар» (¢.Науай) сия°ты ойлы да £рнекті с£з орамдары молынан кездестіреміз.

Бір мЎселеге назар аудар¬ан ж£н. Біз осы уа°ыт°а дейін Абай¬а дейінгі к£ркем д¯ниемізді бЎрі ауыз Ўдебиеті-фольклор деп келдік. Осы °а¬иданы¦ шынды°тан алыс екенін Мырзабек Д¯йсенов 70-жылдары « јаза° Ўдебиеті» газетінде к£теріп, а°ын-жырауларды £з алдына б£ліп шы¬ару идеясын айт°ан мен, оны дабыра °а¬ушылар жо°°а шы¬арды, я¬ни «јаза° Ўдебиеті Бµ°ар¬а дейін бол¬ан жо°» деген жал¬ан тµжырымнан аса алмады°.

јаз МУ-ды¦ прафессоры Б. Кенжебаев баста¬ан Ўдебиеттануды¦ тарихи мектебі, оны¦ ¬µламалары Х.С¯йіншЎлиев, М.Жолдасбеков, А.јыраубаевалар¬а °осыла М.Ма¬ауинні¦ °аза° ханды¬ы тусында¬ы рухани °µпиямызды¦ сыр-°µпиясын аны°тауы, Ўдебиет ¬ылымын едЎуір ілгері жылжыт°аны, шынды°°а жа°ындат°аны рас. Алайда талай £німді ойлар, оны¦ ішінде М.ДЇйсенов к£терген проблема Ўзірде тияна°ты шешімін таба °ой¬ан жо°!

Ауызекі тара¬ан д¯ниені¦ бЎрі бірдей фольклор емесін °аза° Ўдебиеті к£рсетіп отыр. Халы°та жазу болмаса °µйма °µла° бол¬ан, с£з °адірін т¯сінетін таным бол¬ан.

Бір дЎуірде £зіні¦ жазуы, сол негізінде £скен Ўдебиеті мен мЎдениеті бар елдерді¦ Ўр°илы тау°ыметтерге байланысты £з дЎст¯рінен айырылып, сахнадан шы¬уы не бас°а бір мыкты мЎдениетті¦ шылауында кетуі болып жататын процесс. Ал °аза° хал°ыны¦ °µрамына кірген ру-тайпалар к£шіп-°онып ж¯ргенде £здеріні¦ к£не алфавитінен к£з жазып, ман¬ол жауынгершілігі тµсында °ол ¯зіп ал¬анды¬ыны¦ £зі жаттап алу °абілетін дамыт°анын, «°µйма °µла°тарды» к£бейткенін, с£йтіп к£ркем Ўдебиетші ¬ана емес, б¯кіл тарихи тµжырымдарды, £мірлік

тЎжрибелерді ауызекі с£зге айналдырып жібергенін енді а¦¬армау Ўбестік болар.

Ал, ºазаºты¦ Ўншілігі жайынан да осындай ой тол¬ау¬а болады. Мал со¦ында айдалада о¦аша ж¯ру арасы алшаº ауыл¬а барып-келу машы¬ы Ўр адамнан ой те¦ізінде ж¯зумен ºатар £зіні¦ «даусын» байºап алуына мол м¯мкіндік бергенін кім жоººа жібермек. Сегіз сері, Біржан салдарды¦ ¬ажап композиторлы¬ын ескеріп, «профессионалдыº театры, £нері, мектебі, консерваториясы болма¬ан, бЎрі де јазаннан кейін туды» деген ойдан ілгері аулаº салу керек.

јазаº £нері, оны¦ ішінде с£з £нері Ўдемілік пен сµлулыºты¦ ºайнар бµла¬ы болумен ºатар ¯лкен мемлекеттік, Ўлеуметтік де¦гейде к£терілгенін естен шы¬арма¬ан абзал. С.Мµºанов: «Сыпыра жырау, Асан ºай¬ы, Бµºар жыраулар XIX ¬асыр¬а дейінгі ºазаº аºындарыны¦ символы. Олар хан ºасында отырып, батырларды жырлаумен ºатар, сол кездегі мемлекет мЎлесін шешерде Бµºар жыраумен ºатар, сол кездегі мемлекет мЎселесін шешуге ºатысºан. Абылайхан мемлекет мЎселесін шешуде Бµºар жыраумен ¯немі аºылдасып отыр¬ан» («Айтыс;I том,1942, 11-12 бет) деген идеяны 1942 жылы айтса да, біз о¬ан дµрыс мЎн бермедік. ¤йткені хан дегеннен, би дегеннен зЎреміз µшты да, Ўдебиетті¦ партия-міндеті естен шы¬арып алдыº. Ал аºыл-сана ж¯рген жерде сыншылыº к£зºараº еріксіз араласып отыратыны таби¬и процесс. Олай болса, біз сонау ºазаº ханды¬ы ºµрыл¬а заманнан Ўбден бодан бол¬ан¬а дейінгі, я¬ни XIX ¬асыр¬а дейінгі жыраулыº поэзиямызда дейміз бе, Ўйтеуір б¯кіл ºазаº ºауымыны¦ керегі, шынды¬ы жыр шума¬ына £рілгендігі таби¬и ºµбылыс.

јазаº ханды¬ы тарихи сахна¬а шы¬ып, £з ºалауымен £мір с¯рген заманында, я¬ни боданды¬ºа дейінгі кезе¦де ºандай сана-сезімбиігіне к£терілгендігін с£з £нерінен аныº байºаймыз.

Асан °ай¬ы «таза мінсіз с£з-ой т¯бінде жатады, ой т¯бінде жат°ан с£з шер тол°ытса шы¬ады» деп, керемет даналы° т¯йін жаса¬анын бай°аймыз.А°танбердіні¦:»Білімді ту¬ан жа°сылар-аз да болса к£ппен те¦. Жа°сысы кеткен ауылы¦-£ртеніп кеткен жермен те¦» немесе Бµ°арды¦ «°лгісіз с£з болмайды, ма°тасыз б£з болмайды», °аза°ты¦ азатты° жолында¬ы к¯ресіні¦ ал¬аш°ы жыршысы Махамбет:

Жаманнан ту¬ан жа°сы бар
Атасын айтса нан¬ысыз
Жа°сыдан ту¬ан жаман бар
К¯ндерді¦ к¯ні бол¬анда,
Жарамды бір терегі ал¬ысыз,-

дегендерді¦ бЎрін тек жЎй ¬ана деп °ойса°, онда °аза° keме¦герлігіні¦ к£п сырын а¦¬армай °аламыз.

Сонымен °алыптасып °ал¬ан °ате т¯сініктен, жетесіздіктен °µтыла¬анда ¬ана £з тарихымыздан £зекті арналар табамыз. Сонды°тан к£не заманда ту¬ан к£рікті ойларды °аза° Ўдебиет сыны тууыны¦ бір °айнар к£зі ретінде °арастыру ¬ылыми жа¬ынан дµрыс жол болма°.

3. јаза°ты¦ µлы а¬артушы-демократтарды¦ сыни ойлары

¤з заманыны¦ саяси-Ўлеуметтік мЎселелері жайында талай тол¬ан¬ан Шо°ан, Ыбырай, Абай к£ркем Ўдебиет туралы к£птеген ты¦ ойлар аш°ан. К£ркем с£зге эстетикалы° талап °ою, о¬ан тиісті ба¬а беру, насихаттау, µ¬ындыру, т¯сіндіру ма°сатында¬ы ой пікірлер °аза° Ўдебиет сыныны¦ туа басталуыны¦ белгісі.

јаза°ты¦ тµ¦¬ыш ¬алымы Шо°ан Уалихановты¦ е¦бектеріні¦ °айсысы болса да Ўрі °ызы°ты, Ўрі тартымды жазыл¬анды¬ы Т.Н. Потанинге «јаза° хал°ы оны¦ жаз¬андарын о°ыса, Шо°ан £з хал°ыны¦ данышпаны болар еді жЎне £з еліні¦ Ўдебиетін £ркендетуге негіз сала алар еді» деген пікір айт°ыз¬ан болатын.

«Жо¦¬ария очерктері», «Ысты°к£л сапарыны¦ к¯нделігі», «Шы¬ыс Т¯ркістан», «XVIII ¬асырды¦ батырлары туралы тарихи а¦ыздар», «јыр¬ызды¦ ата тегі», жЎне т.б. е¦бектері ¬ылыми тере¦дігімен °µнды.

Шо°ан °аза° ауыз Ўдебиетіні¦ ¯лгілерін к£п жинады жЎне °ажетті кезінде пікір айтып отырды. јыр¬ыз хал°ыны¦ µлы дастаны «Манас» туралы ¬ылыми °орытындылар жасап, орыс тіліне аударды. «јаза°ты¦ халы° £ле¦іні¦ т¯рлері туралы» ¬ылыми е¦бек жазды. С£йтіп Шо°ан Ўдебиет туралы талай °µнды пікірлер айтып, £зіні¦ белгілі к£з°арасы бол¬анын Ш.Сатбаеваны¦ «Шо°ан-Ўдебиетші» монографиясында ке¦ айтыл¬ан.

Шо°анны¦ Ўдеби-эстетикалы° к£з°арасыны¦ дЎйектілігі мен °µнарлы¬ын дЎлелдейтін е¦бектері мол. ¤згені¦ бЎрін былай °ой¬анда, °ыр¬ыз хал°ыны¦ «Манас» эпосы туралы айт°андары к¯ні б¯гінге дейін мЎнін жой¬ан жо°. Шо°ан- « Манасты» бірінші жинаушы ¬ана емес, оны¦ °о¬амды°-Ўлеуметтік мЎніне, к£ркемдік °µндылы¬ына тµ¦¬ыш рет ¬ылыми аны°тама жаса¬ан ¬алым. «С£з жо°, °ара °ыр¬ыздарды¦ халы°ты° кеме¦герлігіні¦ е¦ басты жЎне бірден-бір шы¬армасы Манас». Ол £ле¦мен шы¬арыл¬ан эпос. «Манас»-белгілі бір дЎуірге жЎне бір адамны¦, атап айт°анда, Манас батырды¦ т£¦ірегінде б¯кіл °ыр¬ыз мифтарын, ертек, а¦ыздарын топтастыр¬ан энциклопедия. Бµл-дала Иллиадасы.

јаза° хал°ыны¦ а°ын жандылы¬ын, к£ркем с£зді¦ °асиетін °адірлей білетіндігін Шо°ан шы¬ысты зерттеуші ¬алымдардан к£п бµрын айт°ан жЎне тере¦ зерттеген. "О¦т¯стік сібір тайпаларыны¦ тарихы жайында» деген е¦бегінде Европаны¦ халы°тары мен оны¦ зиялыларыны¦ к£шпелі тайпалар мен елдерді Ўлі к¯нге дейін халы°тар деп тЇсініп келе жат°анды¬ына Шо°ан °арсы шы¬ып: « Бµл та¬ыларды¦ басым к£пшілігіні¦ жазбаша да, ауызша да Ўдебиеті мен а¦ыз-жырлары бар. Жазба Ўдебиеті барлар-мон¬олдар мен жо¦¬арлар, ал ауыз Ўдебиеті барлар мон¬ол-т¯рік тµ°ымдас

к£шпелілер. Дала хал°ы-°аза°тар £зіні¦ ой-санасы жа¬ынан отыры°шы °ара шекпендерден, татар-т¯ріктерден Ўлде °айда биік. Поэзия¬а °µмарлы¬ы Ўсіресе £ле¦ді шы¬арып айту¬а °µмырлы¬ы-к£шпенділерді¦ ай°ын бір белгісі» (I том, 390 бет) деп пікір айт°ан.

jаза° Ўдебиеттану ¬ылымы Абай¬а дейінгі поэзиясында екі т¯р жыр мен °ара £ле¦і т¯рі-бол¬ан деген тµжырым жаса¬анымен, ойланатын м¡селелер жо° емес. Шо°ан £з тµсында¬ы °аза° поэзиясыны¦ сырт°ы к£рінісін, ішкі мЎн-мазмµнын µй°ас, ыр¬а° ж¯йесін бес т¯рге б£леді. Оларды¦ тууы, жетілуі, °олданылуы жайынан °ызы°ты мЎліметтер мен деректер келтіреді. Шо°ан «жыр» мен «¤ле¦» т¯рлеріне мол то°тап, «жылау», «°айым», «°ара £ле¦деріні¦» мЎні мен ерекшелігін °ыс°а °айыр¬ан.

Шо°ан °айым £ле¦ге: «¯йлену тойы кезінде жігіттер мен °ыздарды¦ сµра°-жауап т¯рінде айтатын £ле¦і… Бµл £ле¦дер кейде жµмба°, арнау, кейде тым анайылау кететіні де бар»,-деп т¯сіндірме беріп, °аза° поэзиясыны¦ бір т¯рі деп тап°ан. Содан кейін °ара £ле¦ні¦ т£рт жолдан °µралып, белгілі ма¬ынаны білдіретіндігін, к£біне Ўнге салып айтылатынды¬ын ай°ындайды. Ал оны¦ °аза° поэзиясыны¦ жіктеуінде бесінші т¯р - «£ле¦» деп аталады. Бµл т¯р °аза° поэзиясына со¦¬ы елу жылды¦ ішінде енуі, °азіргі а°ындар оны шы¬арып айту¬а да, µза° сонарлы дастанды жырлау¬а да °олданады.

Шо°ан «£ле¦» °µрлысын бас°а т¯рлерге °ара¬анда ашы¬ыра° талдайды. «¤ле¦ т£рт жолдан °µралады, алды¦¬ы екі жолы мен т£ртінші жолы силлабикалы° ж¯йемен бір ыр¬а°°а µй°астырылады, ¯шінші жол µй°аспайды» деп аны°тама береді де °аза° поэзиясыны¦ ¯лгілеріне араб поэзиясыны¦ м£лшері сай келе бермейтін, Ўр поэзияны¦ £зіндік ерекшелігі болатынын ¬ылыми тµр¬ыдан дЎлелдейді.

Сонымен Шо°анны¦ Ўдебиет тµралы айт°ан шµрайлы ойлары мен зерттеулері °аза°ты¦ сыншылды° ойын ¬ылыми £рбітіп, ке¦ арна¬а бастады. јаза° хал°ыны¦ е¦бегі °аза°ты¦ сыни ойы мен ¡дебиеттану ¬ылымыны¦ °арлы¬ашы болды.

¼аза° м¡дениетіні¦ µлы £кілдеріні¦ бірі-Ыбырай Алтынсарин ілгерішіл ой-сананы ¬ана емес, талап пен тал¬амды °алыптастыру¬а зор ¯лес °ос°ан дарын, 1839 жылы «¼ыр¬ыз (¼аза° хрестоматиясын) жасуыны¦ тарихи м¡ні айры°ша зор. ¤йткені дарындылы° °асиеттері мен к£зге т¯сіп, б¯кіл адамды° £мір майданында а°ынды° °абілетті¦ таза ж¡не °уатты ойларды¦ таусылмас асыл °азынасымен к£рінген халы°ты¦ ¡дебиетіне негіз болу¬а м¯мкіндігі бар °аза° тіліндегі бірінші кітапты¦ ¡рине, ж£ні б£тен.

Ыбырай Алтынсарин мµрасын зерттеушілер, хрестоматияны¦ ¡дебиеттік ж¡не педагогикалы° м¡нін ашып, м¡дениет тарихында¬ы орасан зор орнын аны°та¬ан уа°ытта оны¦ бір °ырына назар аудармай келді. Хрестоматия¬а енетін шы¬армаларды¦ б¡рі £зіні¦ педагогикалы° ма°саты жа¬ынан да, о°ушыларды к£ркем с£зге баулуды, °алаптастыруы жа¬ында °µрастырушы¬а ¯лкен міндет артады.

Ыбырай Алтынсарин о°у °µралдарын жасау, °µрастырумен ¬ана шектелмей £зіні¦ °арауында¬ы мектептерде орыс мектептеріне арнал¬ан о°улы°тарды¦ °айсысын о°ыту-о°ытпау ж£нінде пікір айтып отыр¬ан. ¤йткені °аза° балаларына °андай кітаптарды о°ыт°ан ж£н, °айсысы пайдалы деген м¡селеге творчествалы° тµр¬ыдан °арай білуді¦ £зі де сыни ойдан бастау алады. Демек, Ыбырайды¦ озы° педагогикалы° к£з°арасы оны¦ сыни ой-пікірмен бірлік тауып, утилитарлы° ма°сат°а жетуді¦ жолын же¦ілдетті. Ыбырай °аза°ты¦ ¡дет-¬µрыпына байланысты бірнеше ма°ала жаз¬анымен, ¡дебиетке тікелей байланысты пікір айта °ой¬ан жо°.

Сонымен Ыбырай Алтынсарин е¦ алдымен ¡йгілі «¼аза° хрестоматиясын» ¬ылыми ж¯йемен жасап, ана тіліні¦ тазалы¬ын са°тау жолында саналы к¯рес ашу ар°ылы °аза°ты¦ °а¬а баста¬ан сыни ойына ¯лкен олжа салды.

¼аза°ты¦ жа¦а жазба ¡дебиетіні¦ негізін °ала¬ан ¡деби тілді °алыптастыруда орасан зор е¦бек сі¦ірген µлы Абай тµ¦¬ыш рет реалисттік ¡дісті £зіні¦ шы¬армаларында бар сыр-сипатымен м¡н-ма°сатымен ж¯зеге асырды. Адамны¦ жан ж¯регін тербейтін µлан¬айыр ¡демілік пен сµлулы°°а б£лейтін Абай поэзиясы-ерлік таба алма¬ан жарым к£¦ілді¦ ызы¦ы емес, £з заманыны¦ кем-кетігін жетік білген, оны т¯зейтін деп ¡лек бол¬ан µлы ойшылды¦ к¯рес °µралы, данышпан Абай а°ынды° с£зді¦ ¡леуметтік ма¬ынасына ж¡не а°ын-жазушыны¦ °о¬ам алдында¬ы міндеті мен парызына айры°ша м¡н берді.

Абай-°аза° ¡дебиетінде сыншыл-реализм ¡дісіні¦ негізін сал¬ан дарын. Оны¦ шы¬армалары жеке адамны¦ кара басында¬ы кемшілікті ¡жуалаудан г£рі °о¬амды° °µбылысты¦ кем-кетігін сынау-мінеу д¡режесіне к£терілген,

¤ле¦ с£зді¦ патшасы, с£з сарасы
¼иынан °иыстырар ер данасы.
Тілге же¦іл, ж¯рекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жµмыр келсін айналасы,

дегенде Абай °аза°ты¦ жа¦а жазба ¡дебиетіні¦ ендігі шы¬ар биігі осы £¦ірден £ріс алуына, т¯р мен мазмµнны¦ тµтасуына назар аударады да, «іші алтын сырты к¯міс с£з жа°сысын» жасай алма¬андарды «ол а°ынны¦ білімсіз бейшарасы» деп табады.

С£йтіп Абайды¦ к£ркем с£зге °ояр талап-тал¬амы °аза° ¡дебиетін £ркендету жолында¬ы жа¦а норма болып °алыптасты. Абай £зіне дейінгіні де °атарласында сынап °оймай халы°ты¦ ¬асырлы° т¡жрибесінен °орытылып бµзылмас ереже-°а¬ида¬а айнал¬андарын да терден £ткізу керек деп білді. Халы° даналы¬ыны¦ асыл °азынасы

ма°ал-м¡телдерді т¯сіну, ты¦даушыны т¡рбиелей, £нерді °адірлеу м¡селелері т£¦ірегінде Абайды¦ сыншылы° ой-пікірі айры°ша °ама°ты бол¬анды¬ы да осыдан.

Ендігі бір м¡селе Абайды¦ о°ушы, ты¦даушы °ауым іздеуі, оны т¡рбиеледі. А°ын-жазушы мен о°ушы-ты¦даушыны¦ ара °атнасы ж¡й м¡селе емес. «Жазушы жазады, о°ушы о°иды» деген £кіншті тезисті «Ш¡кіртсіз-µстаз тµл» деген °аза° ма°алы µшы°тыра т¯седі. Сонды°тан бµл м¡селе ¯немі эстетикалы° талап-тілекпен °абысып жатады. Абай¬а дейін бµл м¡селе назар аударып айры°ша м¡н берушілер бол¬ан емес. Абай шы¬армаларында о°ушы мен ты¦даушына ж£н с£зге °µла° °ою¬а ша°ыру, т¯сінуге талаптандыру, пайдалыны зияндыдан айыра білу, жетесіздікші с£гу, наданды°ты ашына сынау жиі кездеседі. Сонды°тан да:

Жµртым-ай, шал°а°тамай с£зге т¯ссін,
Ойланшы, сыртын °ойып с£зді¦ ішін.
Ыржа¦дамай ты¦даса¦ не¦ кетеді,
Шы¬ар¬ан с£з емес °ой ¡¦гіме ¯шін,-

деп назалауында ¯лкен м¡н, ма°сат бар.

¼аза°ты¦ µлы а¬артушы-демократыны¦ сыншылды° ой-пікірлерін шала баянда¬ан уа°ытта ¯шеуіне т¡н ¯ш ерекшелік аны° бой к£рсетеді деп, оларды¦ ой-пікіріне арна бол¬ан с£з £неріні¦ сілемі к£рінеді. ¼аза°ты¦ сыншылы° ойыны¦ оянып, туа бастау ша¬ында Шо°ан, Ыбырай, Абай °о¬амды° сананы¦ ¯ш м¡нді саласы бойынша ой £рбітті. Шо°ан Уалиханов £зі¦ ¡дебиет жайында¬ы ойларын ¬ылыми арнамен, Ыбырай Алтынсарин педагогикалы° ж¯йесімен баяндаса, Абай ¼µнанбаев эстетикалы° таныммен тµжырымдап отырды. Демек °анатын камдап µшу¬а талпын¬ан с¡би сын¬а бµл ¯ш сала, я¬ни ¬ылыми, педагогикалы° ж¡не эстетикалы° танымдар мен тЇсініктер ¯лкен таяныш болып, оны¦ олар °амалдарын д¡л белгіледі.

¼аза°ты¦ ¡леуметтік ойын ояту жолынжа тарихи µлы е¦бек сі¦ірген Шо°ан, Ыбырай, Абайлар сыншылы° ой-пікірді¦ аламын молайтып, айтарын на°тылай т¯сті. С£йтіп жа¦а заман тудыр¬ан °аза°ты¦ ¯ш данышпаны ¬ылыми, педагогикалы°, эстетикалы° тµр¬ыдан сыншылы° £нерді¦ °арлы¬ашын µшырып, м¡нді £неге к£рсетті.

Тарау бойынша студенттер ме¦герілуі тиіс бол¬ан сµра°тар мен тапсырмалар:

1. ¼аза° ¡дебиеті сыныны¦ тарихын неше кезе¦ге б£ліп °арастырамыз?
2. К£ркем ¡дебиетпен ¯зе¦гілес сынны¦ д¡режесі °андай болады?
3. Сын жанры °ай д¡уірде зерттеле бастады?
4. ¢деби сынны¦ арналары.
5. Ауыз ¡дебиеті ж¡не сын
6. К£не д¡уірдегі с¯белі ойлар ж¡не сын.
7. ¢л-Фарабиді¦ сыни к£з°арастары
8. «¼µтты біліг» кітабы ж¡не сыны
9. Алтын Орда д¡уірі ж¡не сын
10. Ш. Уалихановты¦ сыншылды° к£з°арастары
11. Ы.Алтынсаринні¦ сыни ойлары
12. А. ¼µнанбаевты¦ ¡деби сынны¦ £ркендеуіне °ос°ан ¯лесі.

II. Баспас£з жЎне сын

Жоспар:

1. *«ТЇркістан у¡лияты газетіні¦» сыншылдыє ой-пікірге єатысы*
2. *«Дала у¡лияты газетінде» ¡дебиет пен тіл м¡селелерге арнал¬ан сыни материалдар*
3. *«Айєап» журналында педагогикалыє маєсатты нар- деген ал¬ашєы сыни пікірлер*
4. *«јазає» газетінде сыншылдыє ой-пікірлер*
5. *«Абай» жуналыны¦ тарихта £шпес із єалдыруы*

XIX ¬асырды¦ со¦¬ы ширегінде «Т¯ркістан уЎлаятыны¦ газеті» (1870-1882) мен «Дала уЎлаятыны¦ газеті» (1888-1902) патша ¯кіметіні¦ отарлыº саясаты м¯ддесінен ¬ана емес, сонымен ºатар ºо¬амдыº ойды¦ тегеурінде д¯мпуіні¦ Ўсерінен шыººан еді. Сондыºтан патша £кіметі «ºазаº оºы¬андарыны¦ µлт баспас£зі ж£нінде ºой¬ан талаптарын £з м¯ддесіне орай шешуге тырысты».

«Т¯ркістан уЎлаяты газеті» мен «Дала уЎлаяты газеті» ºаншама ресмиліктi¦ ºыспа¬ына т¯ссе де, ºазаºты¦ ºо¬амдыº ой-пікірін ояту¬а себепші болды. Осыны а¦¬ар¬ан патша шенеуніктері бµл газеттерді ºазаº еліне тек £кімет хабарларын таратушы жарнама орган¬а айналдырмаººа тырысты. Мµны дЎлелдеу ¯шін

надан, д£рекі шенеуніктерді¦ арыз-£тініштерін былай ºойып, миссионер, профессор Н. Илминскийді¦ 1882 жылды¦ 16 желтоºсанында ºасиетті Синодºа жаз¬ан хатын дЎлелге келтіруді¦ £зі-аº жеткілікті.

јазаºты¦ мЎдени-Ўлеуметтік £міріндегі зор оºи¬а «Т¯ркістан уЎлаяты газетіні¦» 12 жыл бойына шы¬ып тµруы. Бµл газетте саяси-экономикалыº мЎселелермен ºатар, оºу-а¬арту жµмысыны¦ жай-к¯йін, £нер-білімні¦ пайдасы, орыс ¬ылымы мен мЎдениетіні¦ жетістігі туралы бірºыдыру маºалалар жариялан¬ан. јазаº еліні¦ £негелі µлдарыны¦ ісі мен ºызметі де орайын тауып Ў¦гімеленген. јазаºты¦ мЎдени £мірінде тµ¦¬ыш рет жарыº к£рген «Т¯ркістан уЎлаяты газеті» ал¬ашºы санынан бастап £зіні¦ еліне, отанына адал ºызмет етіп, е¦бек сі¦ірген адамдарды ºадірлеп, о¬ан халыº Ўдебиетін с£з етерден бµрын, газетті¦ ºай ¯лгі-нµсºалар¬а мЎн бергендігін а¦¬артып ал¬ан ж£н. ¤йткені бµдан газетті шы¬арушыларды¦ к£зºарасы мен позициясы да, сонымен ºатар сыншылдыº ой-пікірлері де айºын а¦¬арылып ºалады. Демек, «Т¯ркістан уЎлаяты газеті» ºазаº тіліні¦ тазалы¬ын саºтау, оны орынсыз шµбарландырмау жайында берік к£зºарасты ¯ста¬ан. Онда жариялан¬ан Ўдеби шы¬армаларды¦ дені ертегі, а¦ыз - Ў¦гімелер бол¬анмен, ºазаº ауыз Ўдебиетінен жµмбаºтар мен маºал-мЎтелдерді¦ «базары» ºызу болып, газетті¦ бірнеше санында к£птеп басылды.

Редакция ауыз Ўдебиеті ¯лгілерін іріктеп, ж¯йелеп, ºµндыларын басу¬а назар аударды. Газетте басыл¬ан маºалдар мен мЎтелдерді¦, жµмабаºтарды¦ мЎн-ма¦ызына назар аударсаº, к£біне-к£п халыºты¦ аºыл-ойына Ўсер ететіндерін, ¬ибраты айºын, насихаттары мЎнді, ¯лгі-£негесі ашыºтарын іріктеп, саралап басºанын, ºолдарына т¯скеніне мЎз бола бермегенін байºаймыз. «Т¯ркістан уЎлаяты газеті» шы¬а баста¬ан кезде Орта Азияны Ресей империясын отарлауы Ўлі де болса аяºтала ºойма¬ан-ды.

Сонды°тан материалдарды¦ басым к£пшілігі Орта Азияны¦ О¦т¯стігі мен Таяу Шы¬ыс°а жЎне јытай еліне байланысты болды. Осы мЎселені тек ресми т¯рде ¬ана емес, «поэтикалы° к£рікпен» жеткізу ж£нінде генерал-губернатор тарапынан белгілі бір нµс°ау болуы да ¬ажап емес. јаза° жЎне £збек тілінде аз уа°ыт ішінде арнайы газет шы¬аруды¦ ар¬ы ма°сатыны¦ бір сыры да осында. Сонды°тан орыс °аруыны¦ патша а¬зам Ўміріні¦ мы°тылы¬ын насихаттау, тіпті мада°тау °ажет болды.

«Т¯ркістан уЎлаяты газеті» Ўдебиетке, оны¦ ішінде сыншылды° ой-пікірге °атысы бар материалдарды 1875-1878 жылдар аралы¬ында бір°ыдыру жариялады. Оларды¦ к£ркемдік сапасынан г£рі мЎн-мЎ¦ызы газетті¦ ресми ба¬ытына тЎуелді болды. ¢р °илы ай°ыш-µй°ыш, кейде °арама-°арсы ой-пікірлерді¦ айтылуы сыни ойды¦ ояну¬а бет ал¬анды¬ын а¦¬арт°андай еді. Газет °аншама ресмилікті¦ °ыспа¬ында жасаса да халы°ты¦ Ўлеуметтік, эстетикалы° ойына °оз¬ау салды, °аза° тіліні¦ тазалы¬ын са°тау жолында¬ы игі идеяны жал¬астырды, °аза°ты¦ µлы азаматтарын, Ўсіресе, Шо°ан УЎлихановты °µрмет тµтып, оны¦ £мірі мен £нерін насихаттады, мЎнді де ажарлы шы¬армалар¬а орын беріп, Ўдебиетке жанашырлы° к£рсете білді деп тап°ан орынды. Сонды°тан Ўдебиет пен тілге байланысты арнайы жарияла¬ан материалдарында да, тіпті бас°а мЎселелерге арнал¬ан ма°алаларында да тілді¦ таза болуын, шµбарланбауын ¯немі ескертіп отырды. Бµл ж£нінен °аза°ты¦ ал¬аш°ы публицистері МЎшЅ¯р Ж¯сіп К£пеев, ¢лихан Б£кейжанов, Асыл°ожа јµрманбаев, Отыншы ¢лжанов, Шо°анны¦ немере інісі Дінмµхаммед Сµлтан¬азин, Ра°ымжан Д¯йсенбаевты¦ е¦бектерін айры°ша атау керек. ¤ле¦дер мен а¦ыз-ертегілерді, тарихи шежірелерді жазып, газетті¦ г¯лдене £ркендеуіне ¯лес °ос°ан Иманбазар јазан¬апµлы, Б£кен Ады°ов, М. Миропиев, Ташмамбет Хасенµлы Сейдуллин, К£кбай Жанатайµлы, ЖЎке Са°атайµлы Тµрапов, Шахзенде Исімµлы Шорманов, МЎтен Ботбаев,

Мµхаммет°али Т£лебайµлы, Н. Жетпісбаев, ¢бдірахман јылышбаев, Ыс°а° Ш¯ленбаев, Бейбіт Дауылбайµлы, јалма° Болатов, Д¯йсенбай Тµрапов, поручик Бекметов, Жа¬ыпар Айманов, јорабай Жапанµлы, Мейрам Жанайдарµлы, Нµржанов, А. Н£гербеков сынды дарынды °аламгер азаматтарды естен шы¬арма¬ан ж£н.

«Дала уЎлаятыны¦ газеті» Ўдебиет пен £нерге, а¦ыз бен жыр¬а, тарихи шежірелерге байланысты орасан к£п материалдар жариялап, елді¦ санасын ояту ба¬ытында ¯лкен е¦бек сі¦ірді.

«Дала уЎлаятыны¦ газеті» °аза° тіліні¦ тазалы¬ын са°тау жайында жариялан¬ан материалдарында Ы. Алтынсарин идеясын дЎйікті °ор¬ап, Ўрі дамыт°ан. Асыл°ожа јµрманбаев £зіні¦ «јаза° тілі ха°ында» деген ¯лкен ма°аласында °аза° тілін араб, парсы, татар с£здерімен шµбарлау¬а °арсы шы¬ып, «тек £зіні¦ ана тілін ¬ана емес, сонымен °атар к£птеген шы¬ыс тілдерін білген, демек оларды бір-бірімен салыстыру¬а °µдіреті жеткен Ўйгілі Алтынсарин мейлінше £те бай тіл деген, ол тілде °андай кітап болса да, жазып шы¬у¬а болады деген» (№ 27. 10. 07. 1894) деп Ыбырайды¦ £негелі ойын дЎлелге келтіреді.

«Дала уЎлаятыны¦ газетінде» тіл мен Ўдебиет жайында °µнды пікір айт°андарды¦ бірі-Дінмµхаммед Сµлтан¬азин. Сµлтан¬азин газетті¦ ресми редакторы мен аудармашысы ¬ана емес, °аза°ты¦ ал¬аш°ы публицистеріні¦ бірі екендігі оны¦ жаз¬ан ма°алаларымен £ле¦дерінен ай°ын бай°алады. Оны¦ «Жаз¬ытµрым», «јырда¬ы жаз¬ытµрым¬ы уа°ыт» деген £ле¦дері Абай поэзиясымен ¯ндесіп, ай°ынды°тан да °µр ала°ан еместігін танытады. Ал °аза° тілі жайында жаз¬ан ма°алаларында, Ўсіресе, «Бізді¦ °аза° тілі туралы бес-алты ауыз с£з», «јаза° тілінде жазу турасында» деген е¦бектерінде °аза° тіліні¦ ережесін жасау, жазу мЎдениетін к£теру, бас°а тілдерді¦ с£здерін м¯мкіндігінше аз °олдану, ал бµрыннан сі¦ісіп жеткен с£здерді °аза° Ўуеніне ба¬ындыру, я¬ни °алай с£йленсе, солай жазу керек деп біледі де, £зіні¦ ойын

былайша т¯йіндейді: «јазаº тілін таза саºтаймыз деп оны ºатºан ºалпында ºалдыруды¦ еш мЎні жоº жЎне бµл бізді¦ ºолымыздан келмейді. ¤йткені тіл - халыºты¦ £зі сияºты £згеріп, дамып, жетіліп отыратын организм». Бµдан мЎдениетті халыºтарды¦ Ўдеби тілінi¦ тарихы дЎлел болады. Бµл жалпы¬а бірдей лексикологиялыº за¦, £з дамуыны¦ ал¬ашºы фазасын басынан кешіп отыр¬ан ºазаº тіліне де тЎн (№ 32, 11. 08. 1896) деп ¬ылыми дµрыс ºорытынды жасады.

1889 жыл Ўдеби тµр¬ыдан ал¬анда газет £міріндегі е¦ бір елеулі жыл болды. Абайды¦ екі £ле¦і («Жазды к¯ні шілде бол¬анда», «К¯лембай¬а») тµ¦¬ыш рет баспас£з бетінде жарияланып, Ўдебиет тарихында¬ы елеулі оºи¬а¬а айналды. Бірінші £ле¦і «Кісіден ¯йреніп жаздым, К£кбай Жантайµлы» деп ºол ºойылып, «Семей уезі Шы¦¬ыс елінi¦ ºаза¬ы ИбраЅим јµнанбайµлы аулыны¦ Баºанас £зенінi¦ К£кбейіт деген жерге ºонып жатºанда¬ы т¯рі», ал екінші £ле¦і – «1888 жылы май айында Аºтау деген жерде Семей облысы мен Жетісу облысыны¦ чрезвычайный съездегі т¯рі» деп ешкімні¦ аты - ж£ні к£рсетілмей жариялан¬ан.

Абай £ле¦і жариялан¬аннан кейін «јыр баласы» деген б¯ркеніш атпен А.Б£кейхановты¦ хаты басылуы, онда Шортанбай, Шернияз, јµнанбайларды¦ ºазаºты¦ ескі билерінi¦ с£зі мен £ле¦дерін жариялау керек деген µсыныс жасады. Ауыз Ўдебиеті ¯лгілерін жинау, жариялау ºажеттігі с£з болды. Алайда кейбір оºы¬андар бµл пікірге ºарсы болып, к£ршілес елдерді¦ £нерімен таныстырып отыру керек деп тапты.

Уаºыт £ткен сайын ºазаº авторларыны¦ ºаламдары µшталып, айтарлары µштала т¯сті. јарºаралыдан жазыл¬ан хатта газетті¦ шыººанына ºуана келіп, «Баянауылдан екі кісіні¦ с£зі µнамды тиіп, к£¦ілденіп отырмыз. Бірі - Садуаºас Мµсаµлы Шорманов деген¦ с£зі, атасы жаºсы бол¬ан адам еді. Бірі - Ж¯сіп К£пеев деген. С£зі ºарас£збен болса да, £ле¦мен болса да дЎмді болып

к£рінеді. К£пеевті¦ с£зінен с£з танушыларға ¬ибрат к£п табылып тұр. Сол кісіні¦ °ай т¯рлі жаз¬ан с£зі газетпен келсе, о°ып к£¦іліміз ашыла берер еді. ЖЎне естуші едік С¯йіндікке МЎшЅ¯р а°ын бар деп, оны¦ £зін к£рмесек те, £ле¦і жұрт°а жайылып еді» дегендерге ба¬а беру екенін к£реміз.

Осы реттен ал¬анда, «Дала уЎлаяты газетіне» бес жылдай тілші болып, ал¬аш°ы жаз¬андарын жұрт ұната баста¬ан, к£птеген ма°алдары мен £ле¦дерін жариялап £з пікірін орта¬а сал¬ан, Ўлеуметтік ойды ояту¬а ¯лкен ¯лесін °ос°ан МЎшЅ¯р Ж¯сіп К£пеев бір ма°аласына айры°ша то°тала к£шу °ажет. Бұл ма°аланы¦ бізге екі тұр¬ыдан мЎні бар: бірінші - °аза° Ўдебиеті тарихында тұ¦¬ыш рет Абайды¦ аты аталып, о¬ан ілтипат білдірілуі болса, екінші - °аза° Ўдебиеті сыны¦ «таза к¯йінде» кездеспей, Ўлеуметтік-°о¬амды° мЎселелермен аралысып, анда-санда бой к£рсетіп °оятынды¬ы.

МЎшЅ¯р Ж¯сіп К£пеев £зіні¦ осы ма°аласында «Дала уЎлаяты газетінде» жариялан¬ан £ле¦дерге сын айту ма°сатын к£здеген.

јаза° Ўдебиет сыны¦ ал¬аш°ы °арлы¬аштарын газет бетінде библиография тұр¬ысынан берілген материалдардан к£руге болады. Оларды¦ °айсы бірі рецензия дЎрежесіне дейін к£терілгенін а¦¬ару °иын емес.

Сонымен, XIX ¬асырды¦ со¦¬ы ширегі мен XX ¬асырды¦ бас кезінде £мір с¯рген «Дала уЎлаяты газеті» °аза°ты¦ тұмшаланып келген °о¬амды° - Ўлеуметтік ой-пікірін оятып °ана °оймай, ке¦ £ріс бергенін айры°ша атау орынды. О¦ымыз бен солымызды, £ткеніміз бен болаша¬ымызды ба¬дарла¬ан материалдарды¦ бЎрі де £ркениетті елдерді¦ °атарына °осылуды ту¬ызды.

¤кінішке орай, XX ¬асырды¦ басында¬ы аумалы - т£кпелі кезе¦ °аза° баспас£зіні¦ ¯здіксіз дамуына м¯мкіндік бермеді. 1907 жылы Петербург °аласында Шахмардан јосшы¬улов, М. Дулатовтар ал¬аш°ы санын шы¬арып, екіншісінде тұт°ындал¬ан

«Серке» газеті, Троицкий шаЅарында бір ¬ана саны шы¬ып, то°тап °ал¬ан «јаза° газеті» кетікке жамау бола алмады.

Сонымен °аза°ты¦ °о¬амды° £мірінде пайда бол¬ан баспас£з орындары, Ўсіресе, «Т¯ркістан уЎлаятыны¦ газеті» мен «Дала уЎлаятыны¦ газеті» халы°ты¦ Ўлеуметтік сана-сезімін ояту ба¬ытында бір°ыдыру ¯лкен е¦бек сі¦ірсе, екінші жа¬ынан, °аза° Ўдебиет сыныны¦ тууына дайынды° жасады.

2. «Ай°ап» журналы мен «јаза°» газетіні¦ Ўдебиет сынын тудыруда¬ы тарихы ма¦ызды.

1905 жыл¬ы орыс т£¦керісі Ресейді¦ £зінде, оны¦ айуанды° езгісінде зар илеген бодан елдерді де д¯р сілкіндірді. Ресей Ўкімшілігіні¦ іштей іруі, берекесіздікті¦ к¯шеюі, £згені¦ жерін ожарлы°пен отарлап, сырттай °ампай¬анымен, іштей жігер - °айраты °алма¬ан еді. С£йтіп £зіні¦ °ам-°арекетін жасай бастады. Бодан бол¬ан халы°тарды¦ ¯лтты° сана-сезіміне шы¬ар арна, ба¬ыт-ба¬дар іздеді. Міне, осыны Ўбден т¯сінген Мµхаметжан Сералин Троицк °аласында °аза°ты¦ тµ¦¬ыш демократиялы° журналы «Ай°апты» (1911-1915), А.Байтµрсынов Орынборда °аза°ты¦ жалпылауышты° газеті «јаза°ты» (1913-1918) шы¬арып, °аза°ты¦ °о¬амды° Ўлеуметтік, саяси-мЎдени, Ўдеби ой-пікіріні¦ базарын °ыздырды. Осы екі басылым °аза° °ауымны¦ °µла¬ы мен тілі болып ¯гітші - насихатшылы°пен шектеліп °алмай, °аза° «к£зі жо° со°ыр, °µла¬ы жо° кере¦, тілі жо° ма°ау болар да отырар бµ¬ан к£з, °µла°, тіл бол¬андай нЎрсе °ажет деп газет шы¬ар¬анын», (А.Байтµрсынов. «А° жол». 1991, 264-бет), µйымдастырушылы° міндетін ат°ара білгендігін енді °ысылмай айту парыз.

јаза° °ауымына атар та¦, шы°°ан к¯н болу¬а талаптан¬ан «Ай°ап» журналы саяси-Ўлеуметтік, шаруашылы°, жер-су, о°у-а¬арту, £нер-білім мЎселелерімен °атар Ўдеби шы¬армалар¬а - Ў¦гіме, £ле¦, о°шау с£здерге, сыншылы° пікірі бар материалдар¬а

¯немі орын беріп отырды. М. Сералинні¦, А. Байтµрсыновты¦, М. Дулатовты¦, Ш. jµдайбердиевті¦, С. Торай¬ыровты¦, Б. Майлинні¦, С. Сейфуллинні¦, С. Нµржановты¦ т.б. шы¬армалары «Айºап» журналында ¯здік жарияланып тµрды. Бµларды¦ шы¬армалары ºазаºты¦ жазба Ўдебиетіні¦ даму тенденциясын а¦¬артып ºана ºоймай, ºандай арнамен £ркендеу ба¬ытын да белгілеген болатын. Осы тµр¬ыдан ал¬анда «Айºап», Ўсіресе, тарихи сахна¬а шыººаннан кейінгі «jазаº» газеті айрыºша е¦бек сі¦ірді де, ºазаº Ўдебиетіне ¯лкен олжа салды.

jазаº Ўдебиетіні¦ сол дЎуірдегі творчестволыº проблемаларын м¯мкін ºадірінше сарапºа салып, жµртты¦ талап-тал¬амын ºалыптастыру¬а ал¬ашºы ºадам жаса¬анда «Айºап» журналы мен «jазаº» газеті. Сондыºтан бµларды¦ ºазаº Ўдебиет сынын тудыруда¬ы тарихи орны ерекше.

«Айºапты¦» тµ¦¬ыш санынан бастап «Кітаптар жайынан» деген арнаулы б£лім ашылып, жа¦а шыººан кітаптар¬а аннотация, жарнама-сын беріліп отырды. Журналды¦ бірінші санында «jазаº тілінде ºазіргі заманда кітап бастырушылыº £нері к£п жайыл¬ан жоº. Со¦¬ы жылдар¬а шейін ºазаº тілінде басылып келе жатºан кітаптар: «Зарºам», «Сал-сал», «jаЅарман Бозжігіт», «ШЎкір-ШЎкірат» секілді ºазаºты¦ миллий хикаялары басыла бастады. Біраº бµл кітаптарды бастырушылар но¬ай бол¬андыºтан с£здері де бытºып, Ўсте £те нашар болып шы¬ады. jазаºты¦ жа¦а шыººан кітаптарыны¦ арасында басылуы к£ркем, жазылуы дµрыс кітаптар» да кездеседі делінді.

«Айºап» бетіндегі сын-ескертпелер мен маºалаларды негізінен екі сала¬а б£ле ºарастырамыз. Біріншісі - педагогикалыº сипаты айºын сыншылыº ой-пікірлерді алдымен Ў¦гімелейміз, £йткені бµл кезе¦де мектептерді оºу ºµралдарымен ºамтамасыз ету мЎселесі е¦ к£кейкесті практикалыº іс болатын. Екіншісі – Ўдебиетке тікелей ºатысты жайлардан £рбитін сыни

ойлар¬а назар аударып, олардың жанрлы° болмысы мен таби¬атын ай°ындау °ажеттігі негізгі проблема болма°.

«Ай°ап» журналында педагогикалы° ма°сатты к£здеген ал¬аш°ы сыни пікір Мµхамедораз «јаза°ша Ўліппе» атты кітабында айтылды. Алфавиттің тиисті тЎртібін са°тама¬анына сыни пікірлер, ескертпелер жасайды.

«Ай°ап» редакциясы осындай мЎнді мЎселелер пікір айт°ан уа°ытта «то°сан ауыз с£здің тобы°тай т¯йінін» айтатын аннотация¬а, кейде жарнама-сын¬а к£бірек орын беріп отыр¬ан.

Сонымен «Ай°ап» журналында, кейіннен «јаза° газетінде» жариялан¬ан педагогикалы° сипаты басым материалдар °аза°тың сыншылы° ойы µшталып келе жат°анды¬ын, ¬ылыми пікір тµжырымдау¬а икемі бар екендігін к£рсетіп, °о¬амды° сананың жалпы даму барысында сыни пікірдің £ткірлену, на°тылану, талдау жасау тенденциясына ойыс°анды¬ын к£рсетеді.

јазан т£ңкерісінен кейінгі °аза° Ўдебиетінің Ўр алуан мЎселелерін зерттеген ¬алымдар £здерінің еңбектерінде Ўдебиет тарихының £зекті мЎселелерін, оның Ўлеуметтік - эстетикалы° мЎн-маңызын айт°анда сол дЎуірдегі газет-журналдарда жариялан¬ан сыншылы° ой-пікірі бар материалдарды пайдаланумен ¬ана шектеліп, олардың жанрлы° сипатына назар аударуды °ажет деп таппа¬ан. Соның салдарынан Ўдеби сынның тууы, жанрлы° сипат алу мЎселелері °а¬а берісте °алып °ой¬ан.

јаза°тың Ўдеби сынының тууына бір-бірімен іштей байланысып, бір-біріне шы¬армашылы° ы°пал жаса¬ан ¯ш сала, атап айт°анда, °аза°тың жазба Ўдебиеті, публицистикасы жЎне баспас£зі айры°ша Ўсер еткені аян. Соның еңай°ын «Ай°ап» пен «јаза°тың» °ызметінен, жариялa¬ан материалдарынан аны° к£реміз. Алдымен «Ай°ап» журналында халы°тың талап-тал¬амын аңғаратын, сынның °алайша £скенін к£рсететін, Ўдеби шы¬армалар¬а берілген талдаулар мен сын ескертпелерге на°ты то°талайы°.

Сынны¦ туар арнасы тек арнайы пікір айту ¬ана емес, сонымен ºатар сол айтыл¬ан пікірді¦ дµрыс-бµрысты¬ын сарапºа салар ой жарысы мен айтыс-таластар екендігін «Айºапты¦» 3-санында Нµржан Наушабаевты¦ «Алаш» атты £ле¦ жина¬ына жазыл¬ан материалдардан байºаймыз.

Журналды¦ шы¬а баста¬анына бір жыл тол¬анда «12 айдан берлі «Айºап» жµртты¦ бір азыра¬ын оºу¬а ¯йір ºылды. јазаºша ойлау¬а, ойла¬ан ойын ºазаºша жазу¬а бірсыпыра адамды ¯йретті» (№ 12. 1911) деп ºуануыны¦ £зі тегін емес. Осы оºу¬а ¯йренгендерді¦, ºазаºша ойлап, ойла¬анын жаза білгендерді¦ ішінде «бізді¦ сыншыларымызды¦» да бол¬аны айдан аныº.

«Айºап» журналыны¦ кемелденіп, £з ойын ашыº айтып, ¯лкен ºорытындылар жасау¬а µмтыл¬ан кезе¦і – 1912 жылды¦ екінші жартысы мен 1914 жылды¦ бірінші жартысыны¦ аралы¬ы. 5 жыл¬а таяу £мір с¯рген журналды¦ осы г¯лдену ша¬ында ºо¬амдыº мЎселелермен ºатар к£ркем Ўдебиет пен сынны¦ да £зекті проблемаларын к£теріп, бірºыдыру эстетикалыº биіктікке ºол созды. ¢дебиетті с£з еткен мЎнді маºалалар, отыз¬а тарта £ле¦ жинаºтары мен оºу ºµралдарына рецензиялар жариялан¬аны осыны¦ айºын ай¬а¬ы.

«Айºап» журналы мен «јазаº» газетіні¦ ºазаº Ўдебиеті тарихына сі¦ірген зор е¦бегін айтºанда, е¦ алдымен, Ўдеби шы¬армалар¬а орын беруге еш уаºытта тарлыº жасама¬анын, екіншіден, кітап болып шыººан £ле¦ жинаºтарыны¦ бЎріне дерлік £з к£зºарасын білдіріп отыр¬анды¬ын, ¯шіншіден, Ўдебиеттер байланысына, Ўсіресе, орыс пен татар Ўдебиеттерімен ынтымаº-бірлік орнату¬а ¯ндеп, ¯лгі-£неге алу¬а шаºыр¬анды¬ын атап £ткен орынды.

«Айºап» пен «јазаºта» кімні¦ ºандай шы¬армасы жариялан¬анына тоºтамай, м¯мкін ºадірінше ºазаºты¦ сыншылыº ойыны¦ ºандай £релі биікке ºол соз¬анын а¦¬аратын жайларды

Ў¦гімелеген ж£н. Жина°тар¬а, оны¦ авторларына «Ай°ап» Ўр°ашанда белгілі эстетикалы° талап, Ўлеуметтік мЎселелерді к£ркем бейнелеу, білу тµр¬ысынан °арап, £зіні¦ негізгі ба¬ытына жанасатын кітаптар мен шы¬армалар¬а к£бірек к£¦іл б£лген. Ал °иссалар діни шы¬армалар журнал бетінен орын ала алмай, шет °а°пай к£рді. Осы жина°тар¬а жазыл¬ан ма°алаларды¦, аннотация мен жарнама - сындарды¦, рецензияларды¦ пікірі на°ты, ойы £ткір екенін бай°аймыз.

Сын жанрыны¦ ішкі т¯рлері дамып-жетіле баста¬ан кезе¦де талдаудан г£рі насихаттау, ¯гіттеу басым, т¯сіндіруден г£рі ¯ндеу, ша°ыру басым, дЎлеледуден г£рі жалпылама айту басым, эмоциялы° сезінуден г£рі к£¦іл білдіру, тілек айту басым бол¬аны аян. «Ай°ап» журналы £ле¦ жина°тарына жаз¬ан сындарында к£бінесе ¯гіттеуге, тілек білдіруге, ¯ндеуге к£п орын берді де, талдау¬а, т¯сіндіруге, дЎлелдеуге емін-еркін ден °оя алма¬аны бай°алды. Алайда ол кезде профессионалды° сыншыны¦ болма¬аны былай тµрсын, сынды кЎсіп етушілерді¦ £зі жо°ты¦ °асы еді. Эстетикалы° талдауларды¦ жетіспей жатуыны¦ бір себебі осыдан болса, екіншіден, сын жанрыны¦ £зі °аза° Ўдебиетінде жа¦адан ¬ана ая°танып, жа¦а ¬ана °анатын °омдап келе жат°анды¬ынан да болатын.

Демек, эстетикалы° талдаулар бар °асиетімен к£рінбейді, талап-тал¬ам аны° тµжырымдалмайды дегенді сылтау етіп, сыншылы° ойды тудыру¬а, тЎй-тЎй бастыру¬а, £рістетуге септігін тигізген сын материалдарын елемеу °ателік. ¤йткені осындай сыншылы° ой-пікірі бар материалдарды¦ негізінде ¬ана социологиялы°-эстетикалы° сындар д¯ниеге келді.

Кітап болып басыл¬ан шы¬армалар¬а «Ай°апты¦» °андай ба¬а, нендей сын айт°андарын т¯гелдей келтіріп жатпай, °аза°ты¦ тµ¦¬ыш романдарыны¦ бірі – «јалы¦ мал¬а» редакцияны¦ °андай к£з°арасы бол¬анын а¦¬артайы°. «Бµл романны¦ бет алысы жа°сы,

жазуы да Ўдемі, біра° емле жа¬ынан а°са¦°ырайды. Спандияр мырза °аза°ты¦ °алы¦мал алу турасында¬ы бірсыпыра Ўдеттерін £те ажарлы °ылып жазып к£рсеткен. Итбайды¦ Тµрлы°µл јµлбай¬а °ызын беріп °алы¦мал ал¬анда¬ы, малды алып келіп ба¬ып ж¯ргендегі ойлары, ма°саттары £те жі¦ішке, £те Ўдемі к£рсетілген. Бµл романды кімге де болса алып о°у¬а ке¦ес береміз» (№ 4, 1914) деуіне °ара¬анда, пікір айтушы¬а роман Ўбден µна¬ан да, £з °уанышын о°ушы¬а тез жеткізуге асы°°ан. Бµл сында жо¬арыда айтыл¬андай дЎлелдеуден г£рі тамашалау, талдаудан г£рі к£¦іл білдіру басымдау бол¬анымен, к£ркем с£зді¦ ерекшелігі назар аудару тенденциясы ай°ын. Бµл тенденция образды¦ жасалу жолын к£рсетуден г£рі баяндау¬а °µрыл¬анды°тан к¯¦гірттеу к£рінген. Соны¦ салдарынан °алы¦мал алу турасында¬ы ¬µрыптарды дµрыс та дЎл суреттегені бай°аудан Ўрі бара алма¬анмен Итбайды¦ психологиясын т¯сінуге °ажетті детальды аны° бай°ат°ан.

Журналды¦ ал¬аш°ы санынан к£ріне баста¬ан аннотация мен жарнама- сындар уа°ыт £те келе татымды с£йлей баста¬анын бай°аймыз. Осы¬ан ай°ын дЎлел етіп «јара°ыпша° јобыланды» жайында¬ы рецензияны алу¬а болады.

¢детте сын жанры жазба Ўдебиетпен ¯зе¦гілесе туып, к£ркемдік сахнасына шы¬ады. ¢р халы°ты¦ мЎдениеті мен Ўдебиет тарихына к£з салса°, сын жанрыны¦ тууы к£бінесе °µнды к£ркем шы¬армаларды¦, ірі таланттарды¦ д¯ниеге келуіне саба°тас, тіпті °анаттас бол¬анды¬ын к£реміз.

јаза° Ўдебиет сыныны¦ туу ша¬ында¬ы е¦ ¯лкен де келелі проблема жЎне сыншылы° ой-пікірлерді¦ £зекті арнасы к£біне-к£п ана тіліні¦ тазалы¬ын са°тау, £ркендету мЎселелеріне лингвистикалы° тµр¬ыдан емес, эстетикалы° тµр¬ыдан да назар аударуды °алайды. ¤йткені Ўдебиет ¯шін, сонымен °атар сын ¯шін е¦ ал¬аш°ы шарт тіл °олданысын ж¯йелеу екенін (А. Луначарский. «Критика и кртики», 1938. 71-бет) естен шы¬ара алмаймыз.

Ал сыншылыº ойды¦ ояну процесі тµр¬ысынан ал¬анда мЎселені¦ т¯йіні – автор пікіріні¦ дµрыс-бµрысты¬ында емес, £з ойын ж¯йелеп, наºтылап айтып беруінде. Айтар ойды біріне-бірін жал¬астырып, £зі айтºанын дЎлелдеуге тырысу - логикалыº ойды¦, сынны¦ ºасиеті. «Айºап» журналында жариялан¬ан материалдар жыл асºан сайын наºтылана да ºомаºтала т¯скендігін а¦¬арту ¯шін 1913 жыл¬ы сын маºалалар¬а ерекше назар аудар¬ан орынды. ¤йткені «јазаº» газетіні¦ шы¬уы зор ºуаныш болу ¯стіне бЎсекелестік сезімді де ту¬ызбай ºал¬ан жоº.

Сынны¦ жай-к¯йін, оны¦ басып £ткен жолдарын Ў¦гіме еткенде Ўдебиетке к£з салмай, оны¦ тарихына ¯¦ілмей £те алмайсы¦, біріне-бірін сабаºтастырып отырасы¦ деген В. Г. Белинскийді¦ де пікірін Сµлтанмахмµтты¦ осы маºаласы дЎлелдейді де, ХХ ¬асырды¦ басында¬ы Ўдебиетіміздi¦ £зекті мЎселелеріне еріксіз к£з тастатады.

«Айºап» журналы ºазаº тілінде жариялан¬ан кітаптарды¦ мЎні мен ºµнына, насихаттар ойына назар аудар¬анда діни уа¬ыздар¬а да, зарланып-к¯¦іренуге де, «ºатын ойбалар¬а» тосºауыл ºойып, шын £нерге µмтылу ºажетгін с£з етті. Батыс-Шы¬ыс Ўдебиетінен, Абайдан ¯йренейік, сынаптай таза, к¯містей кіршіксіз халыº £нерінен, бµрын¬ы билерді¦ шешен с£здерінен ¯йренейік деген пікірлерімен ºатар к£ркемдік шеберлік мЎселелерін де ауыз¬а ала бастады. Міне, мµны¦ £зі ºазаºты¦ сыншылыº ойыны¦ едЎуір биікке к£теріліп жан-жаººа к£з тастай бастауыны¦ айшыºты белгісі еді.

Сµлтанмахмµт «јазаº тіліндегі £ле¦ кітаптары жайынан» деген маºаласында шын мЎніндегі к£ркем шы¬армалар ºандай болу керек деген мЎселеге назар аударады. Бµдан 10-15 жыл бµрын, я¬ни XIX ¬асырды¦ ая¬ы ХХ ¬асырды¦ ал¬ашºы жылдары «хат біледі-мыс» деген ºазаºтарды¦ ºолдан-ºол¬а т¯сірмей, ºµлºынын ºµртып, ºµмартып оºитын кітаптары: «Зарºµм», «Сал-сал»,

«Алпамыс» жа¬ы солар секілді «°ырды, жойды, °иратты»... Жеті басты айдаЅар, пері °ызы, жалмауыз кемпір, дЎу... дегендей µшы-°иыры жо°, т¯псіз £тірік, °исынсыз хикаяттар еді... Бµрын¬ы °иссаларымызды¦ (Ўдебиет) а° к£¦ілге к¯йе жа¬ып адастырудан бас°а пайдасы жо°, бас °атыр¬ыш» (сонда, 367-бет) «ш£псаламдар» еді деп шарт кесті. ¤з заманында¬ылар¬а да разы екендігін жасырмады.

«Сµлтанмахмµт °аза° тілін орынсыз шµбарлап ж¯ргендерге, «білімдарлы¬ын» к£рсету ¯шін бас°а тілдерден Ўдейі с£з алып, айтар ойын тµмандат°андар¬а, °аза° тіліні¦ грамматикалы° °µрылысына жат оралымдарды °олдан¬андар¬а °арсы к¯рес ашып: «Мен тілімізге шата тілдерді¦ шалмасуынан, тілді¦ а¬ыны теріс бейімдеп бара жату болады» деп к¯йіне жазды. Сµлтанмахмµтты¦ осы ойын Ж. ¢бубЎкір £зіні¦ «Тіл уЎ Ўдебиетімізді са°тар¬а керек» деген ма°аласымен °оштап, себебін ашпа°°а талаптан¬ан. «јаза° тілінде жазыл¬ан хикая кітаптарды¦ к£бі °аза°°а сі¦ісіп, °аза°ша былдырлайтын °ыры° ру °µрама молдалар жаз¬анды°тан °µрама тілменен °ордаланып ж¯ріс ал¬ан, °аза°ты¦ £зі жазса да £з тілін м¯лдем µмыт°ан, яки шµбарлауды «сЎн» к£рген °аза° жаз¬ан. јаза° Ўдебиеті бастал¬аннан бері °арай жазыл¬ан кітаптарды екшеп °араса°, ашып жібергенде-а° шата тілдер топтанып, тіпті к£зі¦е жол бермейді» деп пікір °орытты.

јаза° Ўдебиет сыныны¦ ба¬ы «јаза°» газеті ар°ылы жан¬анды¬ын жЎне бірден эстетикалы°-к£ркемдік талап-тал¬амы биіктеп кеткендігін е¦ алдымен мы°тап айт°анымыз орынды. ¤йткені осы уа°ыт°а дейін «°аза°ты¦» ролін кем, тіпті теріс ба¬алау салдарынан оны¦ бетінде жариялан¬ан д¯ниелерге к£з ж¯гірткеніміз болмаса, ішіне еніп, жанын т¯сініп, ма°сатына орта°тас болар пи¬ыл танытпа¬анымыз былай тµрсын, о¦ды-солды °аралап-даттаудан жалы°пады°. «јаза°» газеті, 1913 жылы шы°°ан к¯нінен бастап °аза° Ўдебиеті мен мЎдениетіні¦ жа¬ын жа°тап,

¯лкен эстетикалы° £реге к£теріле білді. Біз енді жарнама, аннотация т¯рлерімен ¬ана емес, кЎдімгідей ауыз толтырып айтатын рецензияларға, сµ°танатын ¬µмырнамалар¬а, с¯белі де сын ма°алаларында шекімнен де сырлы болма¬анды¬ын аны° к£реміз.

1914 жылдан былай °арай «јаза°» газетіні¦ Ўдебиет пен мЎдениетке арнал¬ан ма°алалары Ўрі к£ркемдік таным-білік жа¬ынан да тарихи т¯сінік жа¬ынан да °оюланып тере¦дей берді. ¢дебиет тарихын дЎуірлеу талабы да кездесті.

¢. Б£кейханов °аза° эпосынан азаматты° тарихымызды¦ ізін іздесе, Райымжан Марсеков 1915 жылы 13 а°панда бол¬ан Ўдебиет кешінде «јаза° Ўдебиеті жайынан» жаса¬ан баяндамасы «јаза°ты¦» 15 жЎне 19 наурызда¬ы сандарында жарияланды. «¢дебиет» дегенні¦ не екенін т¯сіндіріп ал¬аннан кейін °аза° Ўдебиетіні¦ тарихын ¯ш дЎуірге б£леді.

¢дебиетті £зіні¦ маманды¬ына айналдырма° бол¬ан дарындар с£з £неріні¦ даму тенденциясына ¬ана емес, оны¦ жанрларыны¦ сыр-сымбатына да к£з сала баста¬анын к£рмей £те алмаймыз. 1915 жылы «Мы¦ ма°ал» деген кітап шы¬арып, Г. Н. Потанин экспедициясына °атыс°ан, халы° творчествосыны¦ талай ¯лгілерін жина¬ан, кейінде осы саладан к£з жазба¬ан Ахмет Баржа°синні¦ «Ма°алдар» атты ма°аласыны¦ ¬ылыми тере¦дігіне °µла° °ою¬а болады.

«Ма°ал турасында Ўр халы° Ўр т¯рлі °ылып с£йлейді. О¦т¯стік халы°тары айтады: ма°ал-тілді¦ г¯лі; °ытайлар-бµрын¬ы данышпандардан °ал¬ан £сиет; немістер - к£ше арасында¬ы данышпанды°; итальянды°тар - халы° мектебі; а¬ылшындар, француздар - к£п к£ргендікті¦ жемісі; орыстар - °анатты с£з, Ўдемі с£з деп айтады: «шари¬ат а¬ып жат°ан бµла°, бµрын¬ыларды¦ с£здері жа¬алай біткен °µра°».

«јаза°» газетіні¦ айры°ша бір е¦бегі °аза° хал°ыны¦ ¬ана емес, Ўлемні¦, Ўсіресе, б¯кіл т¯ркі тілдес халы°тарды¦ µлы

перзенттеріне арна¬ан ºµнарлы маºалалары мен зерттеулері десе де бол¬андай. Бµл салада тарихи танымды д¯ниелер, Ўсіресе, Міржаºып Дулатов ºаламынан к£бірек туды. «Тоºай» (1913, № 9), «Ахмет Яссауи», «Абай (№ 67, 1914), «Шоºан» (№ 71, 73, 1914) сияºты тµл¬алар жайлы жазыл¬ан маºалалар тарихы ºµндылы¬ымен дараланды. А. Байтµрсыновты¦ «Исмаил Гаспринский» (№ 72, 1914), ºазаº ¯шін еткен е¦бегі Ўрºашанда ба¬алан¬ан Г. И. Потанин туралы Б£кейханов (№ 15, 1915), Дулатов (№ 15, 1915), ºызметіне 25 жыл тол¬ан «¢бубЎкір Ахметжанµлы Диваев т. б. жайында арнайы маºала жазуы осындай жаºсы дЎст¯рді¦ к£рінісі екені даусыз.

«Айºап» журналы мен «јазаº» газетіні¦ сыншылыº ой-пікірін ºалы¦дата т¯скен бір арна-Ўдебиеттер байланысы. ¤ркені £скен Ўдебиеттерді¦ к¯рделі шы¬армаларына, данышпан аºын-жазушыларды¦ м¯шелді тойлары мен мерекелеріне арнал¬ан маºалалар мен хабарларды¦ сынына тікелей ºатысы бар.

СЎбит Мµºанов Шы¬ыс Ўдебиетіні¦ ºазаº Ўдебиетіне жаса¬ан игі Ўсерін т£рт сала¬а б£ліп ºарады. Шы¬ыс Ўдебиеті деген уаºытта е¦ Ўуелі - ¢білºасым Фирдаусиді¦ эпос жасау жолы, екінші - Шайºы Са¬диды¦ дидактикалыº поэзиясы, ¯шінші – Хожа Хафиз бен Омар SЎямны¦ бµл д¯ниені¦ раºатынан лЎззат алу¬а ¯ндеген лирикасы, т£ртінші – софы аºындарды¦ жолы («Жарºын жµлдыздар», 226-229-беттер) деп тарамдатып, Ўрºайсысыны¦ пайдалы жа¬ын да, пайдасыз жа¬ын да атап £тті. Демек Шы¬ыс Ўдебиетіне, оны¦ татар мЎдениеті арºылы ºазаº даласына жету мЎселелерін саралап, жіктеп ºарау ºажет.

XIX ¬асырды¦ ая¬ы, Ўіресе XX ¬асырды¦ басында ºазаº, башºµрт, ºыр¬ыз, та¬ы басºа халыºтарды «татарландыру» маºсаты к£зделген болатын. «Ислам империясында» бір зоналыº «тіл», Ўдебиет пен мЎдениет жасалып, «татар» деген атаумен аталуы керек деген к£зºарасºа тек «Айºап» пен «јазаº» ºана емес, татарды¦ озыº ойлы азаматтарыны¦ бЎрі де ºарсы бол¬аны, Ўр

халыºты¦ тілі мен Ўдебиетіні¦ £зіндік дамуына м¯мкіндік беру ºажеттігін айтºандары тарихтан белгілі.

Медресе «-алияны¦» 34 ºазаº шЎкірті «Мµ¬алімдерге ашыº хат» жазды. Онда «ºазаº» балаларын оºытып жатºан мµ¬алімдеріміз ºазаºша оºу ºµралдары бола тµрып, но¬ай тілінде жазыл¬ан оºу ºµралдарын алдыруларын к£реміз. Бµл балалар¬а бір нЎрсе білдірем деген мµ¬алімге адасºандыº. јазаº балаларын оºытып, бір нЎрсе білдіру ¯шін барынша ºазаºша оºу ºµралдарын SЎм ºазаº емлесін ºолдану тиіс. Мµ¬алімдерден осыны £тінеміз» («јазаº» 23.12.1915) деген татарды¦ «Уаºыт» газеті шам к£ріп, 1915 жыл¬ы к£¦ілсіз оºи¬аларды¦ ºатарына ºосты. Оны медресе «-алияны¦» татар шЎкірттері ºолдап, ºазаº шЎкірттеріні¦ кітапханада жатºан ºолжазба журналы «Садаºты¦» екі санын жыртып-жыртып дЎретхана¬а апарып тастайды. Медресе жастарыны¦ арасына жарыºшаº т¯сіп, мЎселе насыр¬а шаба баста¬анда Ахмет Байтµрсынов «јазаºты¦» редакторы ретінде «Уаºыт» газетіне жауап ºайтару¬а парыз санап, «Шекіспей бекіспейді» деген маºала жазды. «Дауды¦ асыл т¯бі - шЎкірттерді¦ хатында емес, ºазаºша газет SЎм кітап шы¬ып отыр¬анды¬ында» деп Ўріден тартты.

«Айºап» журналы мен «јазаº» газетіні¦ Ўдебиет сынын тудыру саласында сі¦ірген е¦бегі наºты материалдармен к£рсетуінен де сыншылдыº ойды ºомаºтандыра т¯скен, сонау Шоºан мен Ыбырайлар заманынан байºал¬ан Ўдебиеттану элементтеріні¦ ºандай к£ріністал¬анына назар аудару шарт. Мµхаметжан Сералині¦ «Р¯стем-СуSрап» аудармасына жаз¬ан «С£з басы» ¢ Б£кейхановты¦ јобыланды жайында¬ы зерттеуі осыны¦ айºын к£рінісі. ¢сіресе, М Сералин шы¬ысты¦ данышпан аºыны ¢білºасым Фердаусиді¦ «Шахнамасы» жайында, оны¦ негізгі б£лімі - «Р¯стем - Сухрап» жайында £зіні¦ ой-пікірін айтумен ºатар, зерттеу е¦бектеріне тЎн болатын бірºыдыру жайлар¬а бой µрып, Ўдебиеттанушы екенін к£рсетті.

М. Сералин «ШаЅнама» жайында маºала жазарда В. А. Жуковскийді¦ «Рустем-СуЅрапты» аудар¬анда берген т¯сіндірмелерін ¬ана пайдаланып ºоймай, «ШаЅнама¬а» байланысты орыс тіліндегі, сондай-аº мµсылман тілдеріндегі ¬ылыми – зерттеу е¦бектерін барынша ке¦ пайдалан¬ан. Ал шынды¬ына келгенде М. Сералинні¦ «Рустем - СуЅрап» аудармасы ºазаº Ўдебиетінде аударма £неріні¦ классикалыº ¯лгісі бол¬анымен, эпикалыº шы¬армаларды аударуды¦ ал¬ашºы тЎжірибесі екендігін, к£ркемдік ºасиеті онша ойсырап жатпа¬анын, шытырманды оºи¬а¬а ºµрыл¬ан, оºушыны ºызыºтырып отыратын сюжеттік желі ºазаº оºушысыны¦ талап-тал¬амын тЎрбиелегені даусыз к£ркемдік шындыº.

Сонымен ºазаº Ўдебиет сыныны¦ туу процесіні¦ шол¬ан µзаº сонар баяндауды ºорытºанда оны¦ жанрлыº сипат алуына ºазаº баспас£зі, Ўсіресе, «Айºап» журналы мен «јазаº» газеті айрыºша е¦бек сі¦іріп, тарихи роль атºарды.

XX ¬асырда¬ы ояну процесі тек сауаттыларды к£бейтіп ºана ºой¬ан жоº, тіпті ºµранны¦ тексін та¦ерте¦нен кешке дейін жаттатып, жазу-сызу¬а мЎн бермейтін ºадым ж¯йесін насихаттап ж¯рген керенау молда пірЎдарларды¦ £зі жа¦а заман ы¦¬айына бейімделіп, ата-аналарды¦ талабына ба¬ынып, т£¦ірегінде болып жатºан жа¦алыºтардан ¯йрене бастады, а¬артушыларды¦ рухында £ле¦-жыр жазды. Соларды¦, Ўсіресе, жЎдидшілдерді¦ іжда¬ат-ыºпалысымен талай ºолжазба газет-журналдар шы¬арылды. Оны¦ шет жа¬асын Х. Бекхожин £зіні¦ е¦бектерінде ата¬ан болатын. Со¦¬ы деректерге ºара¬анда «СЎуле» мектебіні¦ мµ¬алімі аºын Кенже¬али -абдуллин «Талпын», Салахуддин Сарталиев 17 санын шы¬ар¬ан «Абайлау» сияºты ºабыр¬а газеттері. Ма¬жан Жµмабаев басшылы¬ымен «Айна», «Жас азамат», кім шы¬ар¬аны аныºталма¬ан «Жа¦а заман», «-алия» шЎкірттеріні¦ сатиралыº «Тµзаº», «Бµлтартпас» деген журналдары шыººан. ¢лі де ашылмай, архив

астында °аншасы бу¬ып жат°анын °µдай білсін, Ўйтеуір °олжазба басылым дЎст¯рі бол¬аны даусыз.

1917 – 1918 жылдары «Бірлік туы», «Дµрысты° жолы», «Тіршілік», °олжазба «Айна» журналы, «Азамат» серіктігі атынан «Жас азамат», «јаза°» эстафетасын жал¬астыр¬ан «Сарыар°а» газет-журналдары шы¬ып, Ўдеби шы¬армалар мен ма°алалар¬а орын берілді. «Сарыар°ада» М. ¢уезовты¦ «Адамды° негізі – Ўйел», «јайсысын °олданамыз», (№12, №17, 1917) т. б. дЎлелге келтіруге болады. Солай бола тµрса да осы лекте «Абай» журналыны¦ орны да, тілек-ма°сат°а жету жолдары да біршама £зіндік сипатта бол¬анын айту лЎзім. «Абай» журналы 1918 жылды¦ а°панынан бастап шы°ты. Оны шы¬ару¬а Ж¯сіппек Аймауытов пен Мµхтар ¢уезов белсене °атысты да, бар £нерпазды° ауыртпалы°ты екеуі к£терді.

Журналды¦ алдына °ой¬ан ма°саты жайында Ж¯сіпбек «јаза°» ханды° °µр¬ан заманда с£з баста¬ан шешендер, топ баста¬ан к£семдер, келер ж¯йрік а°ындыр бол¬ан екен. Жау¬а шапса – батыр, с£зге салса – шешен, к£птен шы°°ан к£сем, ¯лгілі билер заманы £тті. Енді партия, барымта, £тірік, µрлы° - не т¯рлі Ўрекет керней бастады. С£з сыбыр¬а, іс жыбыр¬а айналды. Береке кетіп азды, тозды. Сол кезде °алы¦ надан, °ара тµманды °а° жарып шы°°ан бµла°тай жар° етіп Абай туды. А°ылды, дана, ра°ымды, Ўділ, шын¬а суса¬ан, °ы°ырды ж£нге, °исы°ты тезге салма° бол¬ан, бµзы°ты°пен алысып £ткен Абай еді. јаза°ты¦ Ўдебиетіне жан берген: с£зді¦ сыртын сырлап, ішін т¯рлеген, £ле¦мен £рнек шы¬ар¬ан, а°ынды°, сыншылды° бірдей дары¬ан Абай еді. ¤нер тап, о°ы, харакет °ыл, тЎрбие ал, ынсапты, адал бол деп °а°сап £ткен Абай еді.Осы сы°ылды keme¦герді¦ атына арнап, журналымызды¦ атын «Абай» °ойды°» дейді де, журналды¦ негізгі ба¬ыты Ўдеби-мЎдени жЎне ¬ылыми болатынды¬ын хабарлады.

jаза° Ўдебиеттануында Абайтану ілімін негіздеуге М. ¢уезовтi¦ 1918 жылы «Абай» журналыны¦ екiншi санында «Абайды¦ £нерi SЎм °ызметi» дейтiн ма°ала жаз¬анын айры°ша атап £ткен орынды. ¤йткенi те¦iз-£зеннен, £зен-бµла°тан басталу за¦дылы¬ы творчество¬а да тЎн.

Сонымен баспас£з бен сынны¦ кiндiгi бiр екендiгi осыншама мол дерек-а°парлардан ¬ана емес, с¯бeлi де ж¯йелi ой-пiкiрлерден а¦¬арылады. Бiрден – бiрге °оюланып, толыса т¯скен таным-бiлiктi¦ т¯р-формасынан аны° к£рiнедi.

Тарау бойынша студенттер ме¦геруi тиiс бол¬ан сµра°тар мен тапсырмалар:

1. «Т¯ркiстан уЎлаяты газетi» Ўдебиетке, оны¦ iшiнде сыншылды° ой-пiкiрге °атысы бар материалдарды жариялаушы
2. «Дала уЎлаятыны¦ газетi» Ўдебиет пен £нерге, а¦ыз бен жыр¬а, тарихи шежiрелерге байланысты орасан к£п материалдар жариялауы
3. «Ай°ап» журналы жЎне Ўдеби сын
4. «jаза°» газетi жЎне Ўдеби сын
5. «Ай°ап» журналы °аза° тiлiнде жариялан¬ан кiтаптарды¦ мЎнi мен °µнына назар аударуы
6. С. Торай¬ыровты¦ сыншылды° е¦бектерi
7. ¢дебиеттер байланысы - сыншылы° ой-пiкiрдi¦ бiр арнасы екендiгi
8. «Татарландыру» саясатыны¦ басапс£зде зорлы° пен °ауесеттерi
9. Баспас£з жЎне аударма
10. М. Сералиннi¦ баспа£здегi ¬ылыми мЎнi зор е¦бектерi
11. Баспас£з бен сынны¦ кiндiгi бiр екендiгi туралы

12. А. Байтµрсыновты¦ баспас£здегі халы° а¬арту ісіне арна¬ан е¦бектері

III. Жазба Ўдебиет жЎне сын

Жоспар:

1. *Жазба ¡дебиетіні¦ £ркендеуінде сын жанрыны¦ кемел табуы*
2. *Д¡йектеме-сынны¦ жарнама-сыннан ж¡не аннотациядан айырмасы.*
3. *ХХ ¬асырды¦ бас кезінде жариялан¬ан кітаптарда ¡деби-сын элементтері.*
4. *Абай шы¬армаларын сыншылдыќ тµр¬ыдан зерттеу*

јаза° Ўдебиеті сыныны¦ туу процесі баспас£з орындарыны¦ пайда болуымен жЎне жазба Ўдебиетіні¦ £ркендеуімен ты¬ыз байланысты.

ХІХ ¬асырды¦ екінші жартысы мен ХХ ¬асырды¦ ал¬аш°ы он бес жыл ішінде °аза° тілінде 500-ге тарта кітаптар шы°ты. Мµны¦ дені – поэзия. Поэзияны¦ ау°ымына халы° творчествоны¦ ‾лгілері де, °исса-хикаяттар да, жеке авторды¦ £ле¦-жырлары да кіреді. Оларды¦ ішінде Абай, Ахмет, Міржа°ып, ШЎкЎрім, Сµлтанмахмµт, -µмар, СЎбит, ШЎ¦герей, Мµхаметжан, Ма¬жан, СЎкен, Спандияр т. б. жазба Ўдебиет £кілдеріні¦ Ма°ыш јалтаев, А°ылбек бин Сабал, Шўді т£ре ЖЎ¦гіров т. б. кітаби а°ындарды¦ шы¬армалары, «јыз Жібек», «Ер Тар¬ын», «јара°ыпша° јобыланды», «јозы К£рпеш Баян сµлу» т. б. батырлы° жырлар мен лироэпостарды¦ ‾лгілері °аза° µ¬ымына бейімделе аударыл¬ан шы¬ыс а°ындары мен хикаялары, орыс а°ын-жазушыларыны¦ °аза° тіліне тЎржимала¬ан туындылары бар.

1.ДЎйектеме – сын

ДЎйектеме - сынны¦ жарнама – сыннан жЎне аннотациядан едЎуір айырмасы да егер жарнама – сын к£ркем шы¬арманы¦ д‾ниеге келгендігін хабарлау міндетін ат°арса, аннотация сол шы¬арманы¦ негізгі мЎн-ма¦ызын °ыс°а т‾йіндейді,

талдау жасауды маºсат етпейді. Ал дЎйектеме – сын пЎлендей талдау жасай ºоймаѓанымен, оºушыѓа шыѓарманы¦ оºиѓасын, мЎнін, жазылу себебін т¯сіндіреді. ХХ ѓасыр басындаѓы ºазаº Ўдебиеті шыѓармаларында осындай сын материалдары жиі кездескендіктен, оны аннотация мен рецензия аралыѓындаѓы ºµбылыс екендігін ескеріп, дЎйектеме – сын деп атаѓан орынды. Оны іштей ¯ш топºа б£ліп ºараѓан ж£н.

Е¦ алдымен аѓартушылыº сипаты бар шыѓармаларѓа дЎйектемелер бірºыдыру. ¤йткені жа¦а заман ºарса¦ында ºазаºты¦ ºоѓамдыº ойыны¦ е¦ £зекті саласы азаттыºты алѓан аѓарту проблемасы болды. јолына ºалам алѓан адамны¦ £нер – білім мЎселесі жайында пікір айтып, £з ойын ортаѓа салмаѓандары кемде-кем. Екінші, £з шыѓармасы туралы £зі пікір айтып, т¯сіндірме жазушылар да едЎуір кездесті. Автор сынны¦ алѓашºы к£рінісі ºаншама анайылау болѓанымен де, оºушыны¦ назарын £зіні¦ айтайын дегеніне Ўсері болѓанын к£реміз. ºшінші, Ўдеби сын элементтері айºын да басым дЎйектемелер осы ¯ш саланы ºарастыруды¦ £зі дЎйектеме сынны¦ ºауºары мен ºарымын ѓана а¦ѓартып ºана ºоймай, оны¦ іштей £ркендеу процесін а¦ѓартса керек.

ДЎйектеме сынны¦ алѓашºы к£рерістерінде Ўр автор £з шыѓармасыны¦ нендей маºсатпен жазылѓандыѓын т¯сіндірсе, оны оºып шыѓуды, кем-кетігі болса, саны келісуде т¯зерліктей тілек-талаптарын жазып жіберуді, жазѓан е¦бегі µнаса оны к£пшілікке таратуды, ойын ºылып ºойып беруді £тінген авторлыº пікірлер ХХ ѓасырды¦ басында шыººан кітаптарда бірºыдыру мол кездеседі.

Сонымен ºатар, дЎйектеме сынны¦ сапалыº ºасиетін º£тере т¯сетін, Ўдеби талдауѓа µмтылып, £зіні¦ ойын айтуѓа талаптанатын сын-пікірлері де жоº емес. Бµлар сан жаѓынан

аз бол¬анымен, мЎн-ма¦ыз жа¬ынан Ўлде°айда алымды да °унарлы.

XX ¬асырды¦ бас кезінде жарияלан¬ан кітаптарда Ўдеби сын элементі басым материалдарды¦ сыр-сипатын М. Дулатовты¦ «Оян, °аза°», -абдолла Мышта°ты¦ «К£кселдір»мен «Шайыр» жына°тарына жаз¬ан дЎйектемелерімен к£рсете кетсек, сынны¦ ма°саты, °µлаш сермер £рісі °алай ба¬ыттал¬аннан хабардар болар едік.

Міржа°ып Дулатовты¦ «Оян, °аза¬ы» б¯кіл °аза° Ўдебиетіне жа¦а леп, соны тыныс Ўкелген к¯рескер шы¬арма. j. Keме¦геров: «Оян, °аза°ты» ел °аза°тары °µрандай жаттады» деп растайды. 1909 жыл¬ы басылымында тарамдатыла жазыл¬ан ал¬ы с£з °оймаса да, б¯кіл жина°ты¦ сыншылды°, азатшылды° тенденциясыны¦ £зі туып келе жат°ан °аза° сыныны¦ дµрыс £ріс табуына, °µнарлы арнамен £ркендеуіне ы°пал жасайтынын а¦¬армау а¬атты° болар еді. ¤йткені шы¬ын бол¬анымен, айтары мен насихаттары мол «С£з басы» о°ушы °ауымды осы жа¦алы°°а бірден к£¦іл аудартты. Бірден, «Оян, °аза°» деп µрандатуы, екіншіден , о¬ан себепті бол¬ан жа¬дайды т¯сіндіруді, ¯шіншіден, £нер – біліммен °µр ала°ан °ал¬андар ел санатына іліге алмайтынды¬ын зор екпінмен ескертуі шы¬арма¬а салма° береді.

1914 жылы Міржа°ып Дулатов °аза° мектебіні¦ мµ°тажын £теу ¯шін «jира¬ат», я¬ни Ўдеби о°у кітабын шы¬арды. О¬ан «мµ¬алімдерге» деген ¯лкен дЎйектеме жазды. ¢ліппе о°у °µралдарына жазылып келе жат°ан Ўсіресе, Аха¦ кітаптарында мЎндене т¯скен кіріспе, ал¬ы с£здерді¦ мЎні де, т¯рі де жа¦а сипат°а ие болды. Я¬ни бµл дЎйектемелер негізінен Ўдіснамалы° нµс°ау т¯рінде к£рініп, ойды¦ тынысы ке¦іді де практикалы° зЎрулікті £теді. С£йтіп жанр формасын жасады.

«ϳазір бізді¦ °аза° хал°ында о°уды¦ жа¦а дЎуірі бастал¬ан кезі шын °аза°ша мектепті¦ керектігін біле баста¬ан ша°» деп М. Дулатов елді жа¦аша о°ыту саласында жасалып жат°ан °адамдарды¦ жеміс бере баста¬анын, жадидизм °аза° ¯шін т£те о°умен араласа жеткендігін баяндады да, Ўуелі «С¯йікті °аза° мµ¬алімдері! Міне, с£здер керексінген °аза° тіліндегі о°у кітаптарыны¦ бірі – осы кітап. Кемшілігі болса, к£рсеткендері¦ізге шын к£¦ілменен рахмет айтамын» деп ма°сатты ойына ойысты. «Енді бµл °ира¬аш кітабын °алай пайдалану, я¬ни °алай» °алай о°ыту жайынан ке¦есілік» деп педагогикалы° та, Ўдіснамалы° та, эстетикалы° та ж£н-жосы°ты к£рсетті, оларды бір-бірінен ажыратпай, тµтас к¯йінде баяндайды.

М. Дулатовты¦ «ϳира¬ат» о°у кітабына осындай дЎйектеме жазуыны¦ £зі педагогикалы° ма°саты к£здегенімен эстетикалы° £¦ірлерге °ол созып, талай шµрайлы ойларды айтуы, жазушылы° шеберлікті¦ °ыр-сырын а¦¬артуы, к£ркемдік таным-білікті °алыптастыруы, с£з жо°, ¬ылыми негізгі °алы¦ нµс°ауды сын жанрыны¦ т£л туындысына айналдырып жібереді де, °аза° сыныны¦ жан-жа°°а к£з тастай баста¬анын а¦¬артады.

Сонымен °аза° баспас£зіні¦ туу дЎуірінде шы°°ан к£ркем шы¬армалар мен £ле¦ жина°тарына, о°у °µралдарына, бас°а да кітаптар¬а жазыл¬ан, оларды¦ мЎн-ма°сатын т¯сіндірген комментарийлерді¦ эстетм
эстетикалы° £рісіне °арсы, оларды дЎйектеме – сын деп ата¬ан орынды. Ал дЎйектеме – сын к£ркемдік талдауы мен эстетикалы° дЎлелдеуі, социологиялы° т¯сіндірмелері аралас ж¯ретін мЎнді сын ма°алалар¬а, °µнды рецензиялар¬а барар жолда¬ы бір бас°ыш.

2.Абай £нері - £сер сын¬а £релі £рнек

јазаº Ўдебиет сыныны¦ туу дЎуірінде оны¦ эстетикалыº £рісін едЎуір биікке к£теруге себепші бол¬ан шешуші факторды¦ бірі - µлы Абай творчествосы.

Абайды¦ keме¦гер £нерпазды¬ы £зіні¦ зерттелуі, насихаттауы жа¬ынан ºазаº Ўдебиетінде те¦десі жоº сала екенін естен шы¬армау абзал. ¢рине Абайтану ілімін¦ негізін ºала¬ан М. ¢уезовті¦, Абайды¦ ºазаº Ўдебиетіндегі орны мен аºынды º шеберлігін айºындайтын С. Мµºановты¦, кеме¦гер аºынны¦ поэзисын зерттеген ј. Жµмалиевті¦, Е. Ысмайыловты¦, З. јабдоловты¦ £нерпаздыº £мірбаянына барлау жаса¬ан М. Сильченконы¦, Абайды¦ орыс Ўдебиетімен творчестволыº байланысын шол¬ан З. Ахметовті¦, ºара с£зіне назар аудар¬ан Х. С¯йіншаливті¦, Абайды¦ д¯ниетанымы мен эстетикалыº ойына к£ніл б£лген Б. -абдуллинні¦, педагогикалыº к£зºарасын пайымда¬ан Т. ТЎжібаевты¦ сондай-аº Абай творчествосы туралы ºµнды пікірлер, с¯белі ойлар айтºан ј¸дайберген Жµбановты¦, Т. ¢лімºµловты¦, М. јаратаевты¦, Б. Кенжнбаевты¦ жЎне т. б. авторларды¦ е¦бектері ºазаº Ўдебиеттану ¬ылымы мен сыныны¦ ºарºынды £ркендеу арнасында¬ы е¦ мЎнді олжалар екенін атап, т£¦кеpіcке дейін Абай шы¬армаларыны¦ ºалай насихаттал¬аны, сын елегінен £ткені жайын Ў¦гімелеген ж£н.

Е¦ алдымен 1909 жылы Петербургте басылып шыººан «јазаº аºыны Ибрахим јунанбайµлыны¦ £ле¦дері» жина¬ына жЎне Кўкітай Ысºаºµлыны¦ «Абай (ИбраЅим) јµнанбайµлыны¦ £мірі» атты маºаласына айрыºша тоºтау ºажет.

Абай £ле¦деріні¦ жина¬ын ºµрастырушы КЎкітай Ысºаºµлы мен Тµра¬µл Абайµлы аºын шы¬армаларын хронологиялыº тЎртіппен орналастырмай, таºырыпты¦ принцппен ж¯йелеген. Тµ¦¬ыш жинаºты осы принцппен ºµрастыру ал дЎуірде орынды

да еді. ¤йткені Абайды¦ бµрын кітап болып шы°па¬ан £ле¦дерін¦ бар °адір-°асиетін таныту ¯шін жЎне авторды¦ идеялы° ба¬ыты мен эстетикалы° мµратын халы°°а а¦¬арту ¯шін шы¬армаларды та°ырып бойынша орналастыру е¦ о¦тайлы да дµрыс принцп.

1909 жыл¬ы жина° Абай £нерін¦ б¯кіл јаза°стан к£леміне жиылуына жа¬дай жасаса, 1933 жылы М. ¢уезов °µрастыр¬ан бір томды° Абайды¦ £нерпазды° £су жолын а¦¬арту¬а, ¬ылыми ж¯йемен зерттеуге негіз болды.

Тµ¦¬ыш зерттеушілер Абай £ле¦ін 17 топ°а б£леді. Егер бастап°ы 7 тарауы Ўбден ойланыл¬ан, белгілі ж¯йеге келтірілген десек, со¦¬ы тарауларды¦ та°ырыптары тым са°тап жіберілген, Абайды¦ творчестволы° бетін ай°ын танытатын «Халы° туралы», «¤ле¦ туралы», «Замандастар туралы», «¤зі туралы» деген та°ырыптарды айры°ша б£ліп, ой, насихат, ¬ашы°ты°, а¦шылы° туралы £ле¦дерін даралай топтастыру, аударамаларын, поэмаларын біры¦¬ай орналастыру Ўбден орынды бол¬ан.

КЎкітай Ыс°а°ов £зіні¦ осы ма°аласында негізінен ¯ш мЎселені баяндауды ма°сат еткен. Бірінші - Абайды¦ ата – тегі жЎне оны¦ Абайды¦ а°ынды° £неріне эжаса¬ан Ўсері, екінші - Абайды¦ Ўлеуметтік £мірі, ¯шінші - кеме¦гер а°ын творчествосыны¦ негізгі идеялы° - эстетикалы° арнасы . Бµлармен °атар с£з арасында естелік сипатында айтылатын деректер де бір°ыдыру.

КЎкітай Абайды¦ ата – тегін баянда¬ан уа°ытта Ыр¬ызбайды¦ да, ¤скенбайды¦ да, јµнанбайды¦ да Ўлеуметтік £мірге белсене араласып, билік айт°андарына к£бірек назар аударады. ¢сіресе, јµнанбайды¦ јар°аралы округіне а¬а сµлтан блуын, дін жолын уа¬ызда¬анын, °ажы¬а баруын жЎне

балаларын орысша о°у¬а бергендігін бірсыдыр¬ы дЎріптей к£рсетеді.

Абайды¦ £мірбаяны о°ушылар¬а мЎлім бола тµрса да КЎкітай жаз¬ан бірді – екілі деректерге назар аудар¬ан ж£н.

«Уа°ытынды азда болса ислам діні, ¬ылымы кіріп келе жат°ан жа¦а заманны¦ ретімен Абай арапша парсыша, т¯рікше кітаптарды к£п о°ып, оларды¦ ішіндегі ¬ылымнан ¯лкен хабардар болды. Сол талаппенен °ырда арапша, парсыша¬а Абайдан арты° болатµ¬ын SЎш кім болмады. Шала о°ы¬ан ¬ылымы бар °ожа – молдалар Абайдан °ашып ж¯руші еді. ¤зге жерде £тірікті – шынды жµртты аузына °аратып ж¯ргендер Абай алдында наданды¬ы білініп, мас°ара болып °аламын ба» деген °аупін айт°ан уа°ытта Абайды¦ мµсылманша білімін¦ молды¬ын, шы¬ыс а°ындарыны¦ шы¬армаларын к£п о°ы¬анды¬ын а¦¬арту ма°сатын к£здеген.

КЎкітайды¦ Ўкесі Ысº а° - а°ын Абайды¦ інісі. КЎкітайды жасынан с¯йіп, Абай °асына ертіп баура¬ан. Абай °асында ж¯ріп мектеп к£рді. КЎкітай орысша о°и да, жаза да білген. Абай білетін Еуропа жазушыларымен КЎкітай таныс еді. Іжда¬аттылы° ар°асында с£зге µста болды. Топта орысша с£йлеуге °ысылмайтын.

Мен депутат сайланып шы°°ан жылы Семей °аласыны¦ орыстары бізді клубта °она° °ыл¬анда, орыс шешендеріне КЎкітай жауап та °айыр¬ан еді. «Біз Михаэлис пікіріндеміз. Соларды¦ шЎкірті ¢лиханды сайла¬анымызды¦ себебі осы. Абайды¦ тЎржімЎ халін жаз¬ан да – Кўкітай. Осы екі істен - а° КЎкітайды¦ білімі о°ушылар¬а танылып °алар» («Егемен јаза°стан» 17. 03. 1992) дегені, с£з жо°, адалды°ты¦ белгісі, оны¦ ¯стіне £мірде ізі °ао¬ан адамды ел-жµрт°а танытуды¦ ¯лгісі болса керек.

Абайды¦ аты °аза° баспас£зі бетінде тµ¦¬ыш реет «Дала уЎлаяты газетінде» атал¬аны жЎне «Ай°ап» журналыны¦ бетінен емін-еркін орын ал¬аны о°ушылар¬а белгілі. Орыс жЎне °аза° тілінде Абай жЎне µлы £нері туралы айтыл¬ан пікірлер «јаза°» газетіндегі ойды °оштамайды.

¢зірге белгілі бол¬ан деректерге °ара¬анда, Абайды¦ аты а¬ылшын тілінде 1891 жылы Лондонда шы°°ан Джорж Кеннанны¦ «Сібір жЎне жер аудару» деген кітабында аталды. Бµл кітап 1905 жыл¬ы революция тµсында орыс журналдарына аударылып, жеке кітап болып басылып шы°ты. Семей кітапханасын пайдаланып ж¯рген °аза° зиялысы – Абай јµнанбаев бµл е¦бектерде экзотикалы° тµр¬ыдан баяндалып, јаза°станда талай рет насихатталып келе жат°ан дерек бол¬анды°тан Абай да¦°ыны¦ шетелге жайылуыны¦ бір к£рінісі ретінде аталу¬а тиіс.

јаза° туралы жазыл¬ан кітаптарды¦, газет-журналдарда¬ы ма°алалары мен заметкаларыны¦ к£рсеткішінде А. Алекторов Абайды¦ «Дала уЎлаятыны¦ газетінде» 1899 жылы жариялан¬ан «К¯лембай¬а» деген £ле¦іне мынадай т¯сіндірме берген: В. стихотворный форме, неизвестный автор бичует за безелие и незаконные поступки; между прочим он говорит:

Вы, простофили, имеете мало ума,
А таким быть управителем трудно,
Если же вы не способны к делу,
Зачем тогда стремились на должности?

Все стихотворение проникнуто в некотором роде гражданскую скорбью» деп Абай £ле¦іне ба¬а бергені де естен шы¬ара алмаймыз.

јаза° баспас£зіні¦ жандана т¯сінуіні¦ ар°асында Абайды¦ аты °аза° даласынан тыс°ары айма°тар¬а да тарай бастады. Оны¦ бір к£рінісі Д. Кеннан кітабы болса, енді М.

Мырзахметов «Абай туралы жа¦а деректер» деген ма°аласында «Абай шы¬армаларыны¦ революциядан бµрын ТаЅриді¦ аударуымен Иранда басылуымен ШЎдіні¦ Абай шы¬армасына £ле¦мен т¯сінік жазуы, «Шора журналына 1908 жылы Абайды¦ философиясы туралы зерттеу ма°аланы¦ т¯суі» деген деректер айтып отыр. Со¦¬ы екі фактор бір°ыдыру зерттеушілерге азды-к£пті мЎлім болса, Абай шы¬армаларыны¦ Иранда шы¬уы на°ты деректермен дЎлелдей т¯суі °ажет ететін жа¦алы°.

Осы ретте татар, баш°µрт а°ын-жазушыларыны¦ Абай жайында айт°ан пірлерін зор ілтипатпен атау парыз. Татар ¬алымы, филология ¬ылымыны¦ докторы Хатип Усманов £зіні¦ «Егіз жырлар» атты ма°аласында баш°µрт а°ыны Шайхзада Бабич 1913 жылы «Мен јµнанбай жырларынан керім, абзал сµлулы°ты к£рем де, ра°ат сезімге б£ленем, мен оны¦ орнын татар а°ыны То°ай мен арап а°ыны Имрайилькаис тµр¬ан биікке апарып °ойдым» деп жаз¬ан екен деп хабарлайды. Абай £нерпазды¬ыны¦ танылуы мен да¦°ыны¦ жайылуында атап £тетін жыл-1914 жыл. Данышпан а°ынны¦ тµ¦¬ыш жина¬ыны¦ °аза° еліне ке¦ таралуына жЎне д¯ние сал¬анына 10 жыл толуына байланысты газет-журналдарда бір°ыдыру ма°алалар жарияланды. Арнайы Ўдеби кештер µйымдастырылды. Соны¦ ішінде орыс география °о¬амыны¦ Батыс Сібір б£лімінi¦ Семей б£лімшесіні¦ µлы а°ын¬а к£рсеткен ілтипатын айры°ша ата¬ан орынды.

1914 жылы Абай¬а арнал¬ан кеш °аза° тарихында бµдан бµрын болып к£рмеген о°и¬а екенін айры°ша айту керек. Сонды°тан да «Ай°ап» журналыны¦ «Біз £зіміз істеуге тиісті бол¬ан бір істі бізге орыстар істеп берді. Алаш°а аты мЎлім ата°ты а°ын Ўлі философ ИбраЅим јµнанбаевты¦ £лгеніне биыл он жыл толады, ілгері бас°ан жµрт бµндай °адірлі адамдарыны¦ ата¬ын шы¬ару ¯шін талай белгі істеген

болар еді» деп £кініш білдіре жазуында ¯лкен мЎн екенін а¦¬армас°а болмайды.

Абайды¦ шы¬армаларын насихаттау, халы°°а таныту ісінде °аза°ты¦ тµ¦¬ыш журналисі НЎзипа јµлжановты¦ е¦бегі айры°ша, Осы еске т¯сіру кешінде баяндама жаса¬ан НЎзипа «Абайды ту¬ыз¬ан °аза° даласы та¬ы да талай Абай секілді, бЎлки онан да арты° данышпандар ту¬ызар» дегенде ты¦даушы °аза°тарды¦ ж¯йкесі босап, к£зіне жас ал¬андары да болды.

Баспас£з бетінде Абай жайында, оны¦ шы¬армалары туралы арнайы пікірлер айтылып, °орытындылар жасалуы - keме¦гер £нерпазды¦ танылу жЎне да¦єы жайылуыны¦ е¦ негізгі жолы. Сонымен °атар осы жол¬а жанамалап °осылатын екі со°па° бар. Оны¦ бірі – Абай шы¬армаларынан ¯зінділер алу, цитат келтіру, ал екіншісі – Абайды а°ынды°ты¦ атасы тµтып, о¬ан £зіні¦ ілтипатын білдіретін £ле¦-жырларын арнау жолдары.

Ал Абайды насихаттауды¦ екінші жанама жолы Ўлгіден сЎл £згешелеу. Мµнда кездейсо°ты°тан г£рі саналылы° басым. ¤йткені £зіні¦ °адір тµт°ан адамына арнайы £ле¦ шы¬ару, біріншіден, саналы шы¬армашылы° процесс, екіншіден, оны насихаттауды¦ бірден-бір µтымды жолы, поэтикалы° жолы.

1912 жылы °аза° поэзиясына жары° жµлдыз болуды арманда¬ан Ма¬жан Жµмабаев «Шолпан» атты £ле¦дер жина¬ын шы¬арды. Сонда сиын¬ан пірін¦ бірі – Абай болды.

Шын хакім, с£зі¦ асыл - ба¬а жетпес,
Бір с£зі¦ мы¦ жыл ж¯рсе дЎмі кетпес.
јарадан хакім бол¬ан сендей жанны¦,
¢лемні¦ °µла¬ынан Ўрі кетпес!..

деп зор сенім білдірген еді.

СЎкенні¦ 1914 жылы шы°°ан «¤ткен к¯ндер» жина¬ында «А°ын» атты £ле¦і Абай¬а арналып:

Саналы к£зі ашы°°а с£зі¦ алтын,

Санасыз¬а жел с£з - соººан салºын.
Оында санасызды¦ еш нЎрсе жоº
Ілгері бассын деген ºазаº халºын.

деген мЎнді ой-пікірлер айтылуыны¦ £зі к£п мЎселені а¦¬артса керек.

Абайды¦ халыºты жаºтап, Ўділет ¯шін к¯рескені жайында ШЎкЎрімні¦ талай шы¬арма арна¬аны, оны¦ ішінде «јалºаман - Мамыр» дастаны мен «јазаº айнасы» жина¬ында атал¬анына арнайы тоºталмай, Тайыр Жомартбаевºа к£шсек:

Бос ж¯рген ата-баба¦ не ºалдырды,
¤мір £ткен ºар жамылып, т£сеніп саз
Кешегі ¯лгі шашºан хакім Абай,
Оны¦ да с£зін µ¬ып ºал¬андар аз.

деп ºапалан¬анын айтпасºа шарамыз ºалмайды. Осы шумаºты¦ £зі-аº оºушыны¦ к£¦ілін ала¦ ºылатыны, Абай не жазып кетті екен деп іздестіруге себепші болатыны аºиºат.

јазаº Ўдебиеті сыныны¦ туу, жанрлыº сипат ала бастауын Ў¦гімелеген уаºытта оны¦ ºайнар к£зі, творчестволыº ар¬ы арнасы бол¬ан ауыз Ўдебиетіні¦ тамаша ¯лгілерінде, Ўсіресе, аºындар айтысында халыºты¦ эстетикалыº таным-т¯сінігін танытатын к£ркемдік ºµбылыстар мол екенін к£реміз.

јазаºты¦ сыншылдыº ойыны¦ оянып, туа бастау, ша¬ында µлы а¬артушы – демократымыз Шоºан, Ыбырай жЎне Абай ºо¬амдыº сананы¦ ¯ш мЎнді саласы бойынша ой £рбіткені мЎлім. Шоºан Уалиханов £зіні¦ Ўдебиет жайында¬ы ой-пікірлерін ¬ылыми арнамен Ыбырай Алтынсарин педагогикалыº ж¯йемен баяндаса, Абай јµнанбаев эстетикалыº таныммен тµжырымдады. Демек ºанатын ºомдап, µшу¬а талпын¬ан сЎби сын¬а бµл ¯ш сала, я¬ни ¬ылыми, педагогикалыº жЎне эстетикалыº баяндамалар мен танымдар ¯лкен таяныш болып,

оны¦ алар °амалдарын, асар асуларын бірсыдыр¬ы дЎл белгіледі.

Сынны¦ негізгі к£рінер арнасы – газет пен журнал. Сын жанрыны¦ таби¬аты к£бінесе £зіні¦ кезе¦дік сипатына орай Ўлеумет к£¦іліне ой салып отыр¬ан к£ркем туындыны¦ мЎн-жайын о°ушы °ауым¬а т¯сіндіру міндетімен °атар, сол шы¬арманы жаз¬ан автор¬а м¯мкін °адірінше к£мектесу, жЎрдемдесу ма°сатын к£здейді.

јаза° Ўдебиет сыныны¦ ал¬аш°ы нµс°алары °азіргі уа°ытта °аншама °ораштау болып к£рінсе де, £зіні¦ жанрлы° сипатын са°тады да °алы¦ о°ушы¬а жа¦а кітапты¦ шы°°анды¬ын хабарлайтын жарнама-сын мен шы¬арманы¦ мазмµнын °ыс°аша баяндайтын аннотациядан бастады. Шы¬арманы¦ о°ушы¬а Ўсер еткенін а¦¬артатын жЎне оны¦ тілек-талабын хабарлайтын о°ушы хаты да к£рініс берді.

јаза° тілінде 1917 жыл¬а дейін шы°°ан кітаптарды¦ басым к£пшілігіне сыни ой-пікірі бар дЎйектемелер жазылды. Онда шы¬арманы¦ °андай себеппен жазыл¬аны, °андай тарихи шынды°°а негізделгені, шы¬арма авторыны¦ кім екендігі, °андай ма°сат к£здегені жайында, мол дерек-а°пар берген ал¬ы не со¦¬ы с£здер дЎйектеме-сынды тудырды. ДЎйектеме-сын пЎлендей талдау жасай °ойма¬анмен, шы¬арманы¦ о°и¬асын, мЎнін, жазылу себебін т¯сіндіруге, айтып беруге µмтылатынды°тан аннотация мен рецензияны¦ аралы¬ында¬ы °µбылыс.

Ал сын жанрыны¦ ерекшелігін ай°ындайтын публицистикалы° сын, проблемалы° ма°ала жЎне шолу, на°ты творчестволы° тµл¬аны¦ £мірі мен £нерпазды¬ын хабарлап, ішінара талдау жасайтын ¬µмырнама, баяндама, сын ма°ала жазылып, халы°ты¦ эстетикалы° талап-тал¬амын жетілдіру ба¬ытында °ызмет ат°арды. Ал Ўдебиеттану ¬ылымыны¦

ауºымына кіретін зерттеу маºала мен хрестоматия ºµрастыру, Ўдіснамалыº нµсºаулар ºазаº Ўдебиет сыныны¦ туу дЎуіріне к£рініп, ¯лкен олжа салды.

јазаº сыныны¦ жанрлыº тµр¬ыдан ºалыптасу дЎуірі бµрын-со¦ды болып к£рмеген Ўлеуметтік жа¬дайда £тті. Жа¦а заманда тек эстетикалыº талап тал¬ам ¬ана емес, б¯кіл социологиялыº таным-білікті¦ £зі таптыº т¯сінікті¦ аясында к£рінуі тиіс болып, к£ркемдік критерийлерді¦ нысана-мµраттары £згеріп сала берді. Соны¦ £інде де ºазаº Ўдебиеті £зіні¦ жа¬ын жаºтайтын, арманын айтатын сыны бар екенін медеу тµтты.

Тарау бойынша студенттер ме¦геруі тиіс бол¬ан сµраºтар мен тапсырмалар:

1. Сынны¦ жазба Ўдебиетпен ты¬ыз байланыстылы¬ы
2. ХХ ¬асырды¦ екінші жартысы мен ХХ ¬асырды¦ басында ºазаº тіліндегі кітаптар жайлы
3. ДЎйектеме – сын дегеніміз не?
4. Жарнама – сын дегеніміз не?
5. ХХ ¬асырды¦ бас кезінде жариялан¬ан кітаптарда Ўдеби – сын элементі
6. Абайды¦ тµ¦¬ыш жина¬ын ºµрастыру принцптері
7. Ш. Уалихановты¦ сыншылыº ой-пікірлері
8. Ы. Алтынсаринні¦ сыншылыº ойыны¦ оянуы туралы мысал ретінде
9. Публицистикалыº сын
10. Сынны¦ негізгі к£рінер арнасы – газет пен журнал екендігі
11. Рецензия (мысал ретінде белгілі бір материал¬а пікір жазу)

12. Аннотация (мысал ретінде о°у к£мекші °µралына °ыс°аша баяндау)

VI - б£лім

¡аза° сыныны¦ жанрлы° °алыптасу жЎне Ўдебиеттану

Жоспар:

1. *С¡кен Сайфуллин шы¬армаларына сыни зерттеулер*
2. *Ма¬жан Жµмабаев – жарєырап шыєєан жµлдыз*
3. *Мµхтар ¢уезов шы¬армаларына сын*
4. *Ахмет Байтµрсынов - ¡дебиет сыншысы*

20-жылдарда¬ы °аза°ты¦ Ўдеби сынына сол кездегі °о¬амды° сана мен к£ркемдік таным-т¯сініктi¦ де¦гейінен °арау шарт. Т£¦керістен кейінгі 10-15 жылда Ўлеуметтік ізденісті¦, °уаты, екпіні айры°ша к¯шті болды. ¤йткені тµрмыс-тіршілік те, сана-сезім де дЎуір тол°ынына кезікті де, ескіні °ирату, жа¦аны орны°тыру процесі мейлінше °атты ж¯рді. Б¯л – бір. Екіншіден, патша заманында тµншы°°ан ой-пікір демократиялы° негізде а¬ыл-тегіл айтылуына м¯мкіндік туды. 20-жылдары ойды тежеу, са°тана с£йлеу, к£рбілтелеп айту машы¬ы болмады. Алашшыл а°ын-жазушылар мен °айраткерлерді тµт°ындау, соттау нау°аны бастал¬анда сЎл а¦ырап °ал¬ан к£з°арас, таным-білік тµмшаланды, біры¦¬ай ойлау ж¯йесі к¯шейді, екі елі ерінге т£рт елі °а°па° °ойыла бастады. Ойранды отыз жетіден кейін £зінше ойлаудан, бас°аша т¯сінік айтудан ада болды°.

Ол кер т¯гіл, б¯гінгі демократиялы° жайма-шуа° к¯ндерінде с£з саптау¬а біреулер ¯рейлене, осы°ырына °ара¬анмен, А. Байтµрсыновты¦ °аза°ты бас°а халы°тармен терезін те¦ ету, шын азатты° алу, ел £ресін к£теру мЎдениеттілікке байланысты деген ойына °осылмас°а болмайды. Д¯ниені¦ бЎрін материалистік диалектикамен

т¯сіндіріп келгендерге идеалистік астары бар ой теріс те болып к£рінер. Ал 70 жылдыº ке¦естік жол бµл ойды¦ т¯тіні дµрыс екенін, я¬ни артта ºал¬ан елдерді экономикалыº жа¬ынан те¦елткен со¦, шаруашылыºты ºалыпºа келтірген со¦ µлттар те¦дігі, халыºтар бостанды¬ы, елді¦ азатты¬ы £зінен-£зі орнайды деген с£з жал¬ан екенін наºты тЎжірибе к£рсетті. Шындыººа к£зіміз жеткендіктен, Аха¦дарды¦ ой-пікірі – теріс, адал с£зі - ºаск¯немдік, патриоттыº санасы - µлтшылдыº, ¬µламалыº тал¬амы - жауыздыºты¦ ºордасы болып ба¬аланып келгені ешбір рабай¬а симайтын ºиястыº екенін к£ріп отырмыз.

Жа¦а заман арнай баста¬ан шаºтан тар £лшеп ºусыра т¯су, таным-білікті бір ºалыптан шы¬ару саясаты ал¬ашºы кезден-аº ºыла¦ бере бастады. Саясаты да, эстетикасы да сыны мен ¬ылымы да, £нері мен Ўдебиеті де осы к£рікте мидай араласып, іштей жегі жеп жаты. Аº пен ºараны, к¯н мен т¯нді айыруды¦ таптыº £лшемі ºалыптаса берді, ол 70 жыл дЎуірледі.

Дарындар – сын дарасында

јазаº Ўдебиеті сыныны¦ ал¬ашºы мЎнді толºыны 1921-1925 жылдар аралы¬ында £тті. Бµл тµста Ўдебиетті¦ жалпы проблемасынан г£рі жеке дарындарды¦ к¯ш-ºуатын, ал¬ан ба¬ытын, µстан¬ан мµратын айºындау мЎселесі т£¦ірегінде пікір сайыстар болды. ¢дебиетке аты шыººан £кілдерді¦ шы¬армалары сарапºа салынды.

1923-1924 жылдары «Сын¬а мін», «Сын¬а сын», «Журналист, жазушы, аºын SЎм оºушы», «јазаº Ўдебиетіндегі орынды SЎм орынсыз сындар туралы», «јисыº сын¬а Ўділ т£ре», «¤Зі¦ адасса¦ да, £згені адастырма», «Сынау SЎм сынауды сынау» деген маºалалар СЎкенге, СЎкенні¦ кітаптары

мен шы¬армаларына байланысты жазылып, сын базарын к¯шейтті.

СЎкенге байланысты жазыл¬ан ма°аларды¦ к£терген мЎселелеріні¦ бірі а°ын-жазушыны¦ шы¬армашылы° тµл¬асын ай°ындау еді. МЎселен, НЎзір Т£ре°улов «Революценер а°ын басынан ая¬ына шейін бір т¯сте, бір °алыпта болады» дегенді айтып, СЎкенні¦ к£¦іл-к¯й махаббат лирикаларын сынайды, ыл¬и ¯гіт-насихат айтпайсы¦ деп с£геді. Сонды°тан сен «басы¦нан ая¬ына дей1н революция а°ыны емессі¦» деген °орытынды¬а келеді.

Лсы реттен ал¬анда Мµхтар ¢уезов «СЎкенні¦ а°ынды° асуларына атай бергендей: « Жабы емеспіз - тµлпармыз, °µладын емес сµ¦°армыз» деп дабыл µрады. СЎкен £мірі мен £з басымен тЎкаппарлы° етпейді. Табымен Отанымен тЎкаппарлы° етеді. Оларды¦ да алыс°а °µлаш µр¬ан ісімен, °иын¬а сам¬а¬ан °анат °а¬ысымен тЎкаппарлы° етеді» деп тµжырымда¬аны жо¬ар¬ы ойды ны¬ыздай т¯седі. ¤йткені мµндай °асиет СЎкен шы¬армаларында ал¬аш°ы кезден-а° айшы°тана к£рінген-ді.

Сондай-а° осы кезе¦де сын °андай болуы тиіс, сыншы °андай °асиетті арда°тау¬а тиіс деген проблеманы¦ да к¯н тЎртібіне °ойылып, Ўр т¯рлі жауап алынуы за¦ды еді.

НЎзір Т£ре°улов сыншыны дЎрігермен салыстыра келіп, дЎрігер £тірік айтса,, зияны бір адм¬а тиеді, сыншы шынын айтпаса, зяны £пке деп бастайды да: «сыншы Ўр уа°ыт шынын с£йлеуге міндетті. Шынын с£йлеу - сыншыны¦ парызы. Сыншыны¦ £тірігі - жµрт°а зиян. Жазушы мейлі «£летін» болсын сын к£¦іліне тіпті ауыр болсын, жазушыны¦ мінезі мейлі жаман-а° болсын, аждаЅадай «жµтам» деп тµр¬ан болсын, я болмаса «жат ту¬ан бµл д¯ниеге мен бір ¬аріп» деп к£зіне жас алып, жалын¬ан болсын, сыншы еш нЎрсеге

°арамай £з міндетін ат°ару¬а тиіс. Жазушыны¦ жаз¬анына сыншы би, сыншыны¦ жаз¬анына о°ушы би» деген тезисті принцп ретінде µсын¬анымен, оны ж¯зеге дЎйектеме асырмады. С. Мµ°ановты¦ с£зімен айт°анда, «НЎзір «Асау тµлпарды» °ол¬а ал¬аннан-а° о жа°, бµ жа¬ын сы¬алай °арап, ішінен с£кет нЎрсе табу¬а тырысады. «Асау тµлпарды¦» жа°сы еш нЎрсесін к£рмейді… °ате, кемшіліктерін ¬ана тереді. Былай сынаудан сынамай тек отыр¬ан к£п жа°сы. НЎзір сыны – сын емес, оны¦ аты °µр байланысу» - деп НЎзірді¦ сын мен сыншы¬а °ой¬ан талаптарыны¦ сырт к£з ¯шін айтыл¬анын мін санайды. Демек, сыншы £з ойы мен ісінде °айшылы°°а µрынбауы, дµрыс тезисті бµра тартпауы керектігін айту да еленерлік °µбылыс.

МЎжит ДЎулетбаев «Сын орнына °исынсыз °µн» деген ма°аласында сынны¦ Ўдепті, мЎдениетті болуын айта келіп, оны¦ роліне то°тал¬ан. МЎжитті¦ салыстырмалы баяндауында: «Сыншыларды¦ сыны – бЎйгі атын баптау. Сын - тµ¦¬ыш нау°асты¦ емі. Сын – айна. Сын - адамны¦ іші – сыртын бірден аралайтын £ткір айна» болу¬а тиіс.

јаза° Ўдебиеті сыныны¦ °анат °а¬у ша¬ында на°ты сындар жал¬ыз СЎкен шы¬армалары т£¦ірегінде ¬ана емес, М. ¢уезовті¦
«БЎйбіше - то°ал» трагедиясына жаз¬ан Даниял Ыс°а°ов ма°аласынан к£рінді.

Затында сынны¦ кесіп тастайтын °атал би болуы да, к¯лін аспан¬а да µшыратын °µйын болуы да, не бас иіп, °µлды° µрып тµратын °ошеметшіл °ул болуы да мейлінше жараспайтын °ылы°. Сын °айратсыз °атал би болып та, °ол °усыр¬ан °ул болып та тіршілік ете алмайды» (Сана №2-3,1923) деген пікірді¦ 20-жылдарды¦ бас кезінде

айтылуыны¦ £зі ºазаº Ўдебиет сыны¦ зор екпінімен Ўдеби процесіне араласа баста¬анын к£рсетеді.

Ма¬жан Жµмабаев - бірден жарºырап шыººан жµлдыз оны¦ 1912 жыл¬ы ал¬ашºы жина¬ыны¦ «Шолпан» аталуыны¦ рЎміздік мЎні бар. Ма¬жан Шолпан болу¬а µмытылды, ниет ºылды жЎне болды да, елі, халºы ¯міт артты. «јазаº» газеті арºылы жариялан¬ан £ле¦дері ел сенімін к¯шейте т¯сті. Отаршылыº пен озбырлыºты¦ шымбай¬а батºанын айту¬а келгенде алдына жан салмады жЎне оны кестелі с£збен, аянышты сезіммен жеткізе білді. 1916 жыл¬ы µлт-азаттыº к£терілісіні¦ трагедия¬а µшырауы, Аºпан революциясыны¦ жетуі, дЎмін тата баста¬ан шолаº бостандыºты жалмап ºой¬ан ºазан т£¦керілісі, онан кейінгі апала¦ мен топала¦, азамат со¬ысы, ºазаº еліні¦ £з алдына еркіндік, те¦дік алу жолында¬ы алаш азаматтарыны¦ іс-Ўрекеттері сезімтал аºынны¦ ж¯регінен ºан аралас жыр болып т£гілді.

1923 жылы «Ма¬жанны¦ £ле¦дері» Ташкенте Сµлтанбек јожановты¦ ал¬ы с£зімен шыºты: «Ма¬жан Жµмабайµлыны¦ £ле¦дері ºазаº Ўдебиетінде ¯лкен орын ал¬ан деп санап бастырып отырамыз. Ма¬жан Жµмабайµлыны¦ £ле¦дерімен оºушылар бµрыннан таныс. ¢дебиет жа¦а аяºталып, Ўдебиет тілі енді жасалып келе жатºан жµртта Ма¬жандай аºындарды¦ ºызметі зор екені аныº.

Сондыºтан біз Ма¬жан £ле¦деріні¦ саяси мЎнісінен г£рі Ўдеби мЎнісі к£бірек кЎде тµттыº. Сол жаºтарын ескеріп, Ма¬жан £ле¦деріні¦ ішінде кез келетін жерін оºушылар к£ре салып ¯рікпей, к£ркемдік жа¬ынан, сыршылыдыº жа¬ынан суреттеу жа¬ына к£бірек к£з салуы керек. Бµл кітапºа М. Жµмабайµлыны¦ баспас£з майданына шыººаннан бергі жз¬ан £ле¦деріні¦ к£бісі кірді. ¢дебиет тарихында¬ы со¦¬ы 10-15 жылда¬ы а¬ымдарды тексеруге жаºсы ºµрал бола алады деп

ойлаймыз» деген ой е¦ алдымен МЎскеуде о°ып жат°ан жастарды д¯рліктірді.

Шы¬ыс е¦бекшілеріні¦ комунистік универстетінде 1924 жылы 24 °арашада жаса¬ан баяндамасында НЎзір Т£ре°улов социологиялы° м¯лде бой алдырып: «біреу айтады: саясат пен Ўдебиетті арластыру¬а болмайды дейді. Ма¬жан £ле¦дері к£бінесе осы пікірге с¯йеніп басыл¬ан. Бµл - °ате. Саясат жа¬ынан Ма¬жанды ке¦ес топыра¬ына отыртатын адам емес. Ма¬жанны¦ £ле¦інде °аза°ты¦ шаруашылы¬ына, Ўдебиетіне, саясатына ¯лкен °арсылы¬ы бар.

Ма¬жанны¦ µста¬ан беті, негізгі пікірі - т¯рік ата¬ын к£теру, т¯рікшілдікті тарату. «К¯н шы¬ысым», «алашым», «°аза¬ым» деп жырла¬анда Ма¬жан °аза°ты¦ байыны¦, бµрын билеп - т£стеген ханыны¦, бии, баласыны¦, жуаныны¦ °амын °ай¬ырады, соларды жырлайды.

Ма¬жан с£з жо°, µлы а°ын, XX ¬асырда¬ы °аза° поэзиясыны¦ классигі. Осыны ел-жµрт білді, таныды, біра° тапшылды° к£з°арас°а Ўбден бой алдыр¬андар, Ўсіресе, т£¦іректі тµмандатып жіберді. Міне, осындай Ўлеуметтік - эстетикалы° атмосфераны жарып шы°°ан, шµ¬ыласын айнала¬а °µр °ылып шаш°ан Ж. Аймауытовты¦ ма°аласы к£п шынды°ты¦ бетін ашты, к£ркемдік т¯сінікті¦ ауылы °ай жа°та болатынды¬ын, оны °алы¦ к£пшілікке °алай т¯сіндіріп беруді¦ жолын к£рсетті.

«Ма¬жан а°ын ба, а°ын емес пе? деген сµрауды °оюда ма¬ына жо°. Оны а°ын емес деп таласушы бола °оймас. Жал¬ыз-а° а°ынды° к¯ші °андай деген сµрауды °ою керек. Бµл сµрау¬а Ма¬жанды к¯шті а°ын деп жауап береміз.

Олай болса, а°ынды° ж¯зінде Абайдан со¦¬ы Ўдебиетте жа¦а т¯р кіргізіп, со¦ына шЎкірт ерткен школ (мектеп) аш°ан к¯шті а°ын Ма¬жан екенінде дау жо°» (Ма¬жан

Жµмабаев, шы¬армалары, 1989, 425 бет) деген т¯йінді пікір Ма¬жан а°ынды¬ыны¦ сыр-сипатын танытады.

Ж. Айтмауытовты¦ 1924 жылы 16 мамырда Молда¬али Жолдыбаев екеуі Ма¬жан¬а жолдасты° хат жазды. Ол осы талданып отыр¬ан ма°аладан, тіпті КУТВ студенттерінен бµрын жазылып, к£¦ілге орал¬ан пікір екен. «Сен - °аза°ты¦ а°ынысы¦. Алашты¦ °ай¬ысын жырлайсы¦, µлты¦ды £ліп-£шіп с¯йесі¦, онымен бірге к¯йесі¦. јаза°ты¦ келешегінен ¯міт жо° болса, онда жойылып кету халіндегі халы°°а к£ркем Ўдебиетті¦ керегі °анша? Біз сенен кеудемізге Рух пен °уат °µйып, дертімізден айы°тыратын, ба°ыт°а бастайтын с£з к¯теміз.

Пушкинді Пушкин еткен оны¦ керемет ойы, сезімі жЎне зор ¯міті. Сен - °аза°ты¦ байра¬ысы¦. Мейлі, тасба°а ая¬ымен жЇр, біра° £мірден ¯міті¦ді ¯збе, £мірге орал, ХХ ¬асырда тµр¬аны¦ды µмытпа! ¤рісі¦ні¦ ке¦еюін тілеп °ай¬ылы сезімні¦ °µрсауынан £з-£зі¦ді ептеп болса да босатуы¦ды °алаймыз» («Еј» 28. 03, 1992) деген £тініштілекті¦ эстетикалы° °уаты °аншалы°ты £релі сыншылы° °о¬ам¬а осыншама кесек ойларды¦ іліккені °уаныш. Бірін-бірі аялап, арда°тап, жан сырын µ¬ып, °айра° болулары да, £мірше¦ £¦ірге бастауы да ¯лгі аларлы° де¦гейде.

20-жылдарды¦ ал¬аш°ы жартысында сын °µры¬ы сілтенген ¯шінші ірі дарын Мµхтар ¢уезов болды. ¤зі де жазды, £згелер де °арап °ай¬ан жо°.

1922 жылы «јаза° тілі» газетіні¦ 20 санында «Ж» деген б¯ркеншік атпен Ж¯сіпбек Аймауытов М. ¢уезовты¦ «јор¬ансызды¦ к¯ні» Ў¦гімесіне сын жазды.»1921 жылы жазыл¬ан «јор¬ансызды¦ к¯ні» атты ал¬аш°ы Ў¦гімесінен Мµхтарды¦ шын ма¬ынасында¬ы еуропалы° прозаны¦ дЎрежесіне к£терілуі» (С. Мµ°анов пікірі) ешкімді, оны¦ ішінде £зіні¦

дарынды інісіне деген а¬алы° а° ниеті бар Ж. Аймауытовты да енжар °алдырмайды.

Ма°аланы¦ кіріспесінде «сµлу с£збен °ызыл тілге с¯йеніп» біраз азаматтарды, газет-журналдарды °а¬ытып кекеткені болмаса, негізінен «јор¬ансызды¦ к¯нін» эстетикалы° тµр¬ыда едЎуір талдап, жазушы ¢уезовке ¯лкен ¯міт арту¬а болатынды¬ын, °аза° прозасын £ркендетуге ¯лес °оса алтынды¬ын к£сіле айтады да, сонны шы¬арма¬а к£ркемдік талаптар °ояды.

Тап осындай процесті Даниял Ыс°а°овты¦ М. ¢уезовті¦ «БЎйбіше - то°ал» трагедиясына жаз¬ан «°ор¬ансыздар» атты ма°аласынан к£реміз. Бµл авторды¦ ерекшелігі – шешендігі, тіпті с£зуарлы¬ы, айтайын деген ойын µза°-сонар желдіртіп барып т¯йетіндігі дер ем. Бµл да £зіні¦ жанрлы° °алыптасуын басынан £ткере баста¬ан °аза° Ўдеби сыны ¯шін °ажетті °µбылыс еді.

Сыншы «БЎйбіше-то°ал» трагедиясыны¦ идеясын екінші б£лімде барынша публицистік екпінмен баяндап, £з ой-пікірін о°ушы¬а µсынып отырады. Тіпті шамадан тыс тЎпшештеп кететін кері де жо° емес. Алайда шы¬арманы¦ шын ма°сатын ашуда білгірлік танытып отырады. Негізгі айтпа¬ына жетер жолда б¯кіл °аза° тµрмысына, Ўсіресе, елді Ўлекедей жайла¬ан партиягерлікке то°тап, бар пЎле содан £рбиді деп білген сыншы е¦ алдымен трагедияны¦ аты дµрыс °ойылма¬ан деп табады. «Бізді¦ тексергелі отыр¬ан Ўсерімiздегі °ай¬ылы хал жал¬ыз бЎйбіше-то°алды°тан ¬ана шы¬ып отыр¬ан жо°. Оны¦ негізінде онан да зорыра° мЎселелер жатыр. Мµхтар ¢уезов £зіні¦ °ай¬ылы халіне тап басып, ат °оя алма¬ан».

«јай¬ылы халді¦ туып, £сіп, ер жетуі °аза° тµрмысыны¦ шынды¬ымен ны° байланысты. Сонды°тан Мµхтар ¢уезµлыны¦ бµл

Ўсерін алдымен шын °аза° тіршілігінен алын¬ан °аза° £мірінi¦ Ўрбір °ара¦¬ы, жі¦ішке тере¦ жа¬ын суреттеуден бол¬ан Ўсер деп білеміз». («Сана», № 2-3, 1923) деп °орытады да, жазушыны¦ алдына °ой¬ан ма°сатына °алай жеткенін, драматургиялы° шарттарды °алай шешкенін, к£ркемдік шынды°°а °алай ¯йлестіре білгенін, °осал°ы образдарды¦ °алай шы°°ан-шы°па¬аны жайында £з ба°ылауларын айтып, к£ркем ша¬арманы талдай білетіндігін к£рсетеді.

Сонымен °аза° Ўдебиеті жанрлы° жа¬ынан °алыптасу¬а бет ал¬ан ша¬ында жеке дарындар ерекшеліктеріне, Ўдебиеттен алар орындарына, к£ркем де¦гейіне назар аудару СЎкен, Ма¬жан, Мµхтарды¦ ¬ана емес, бас°а а°ын-жазушыларды¦ жалпы ба¬дарын ай°ындап алу¬а жа¬дай жасады. jаза° Ўдебиетіні¦ болаша¬ы кімдікі, ол °андай к£ркемдік Ўдісті басшылы°°а алу¬а тиіс деген дЎуірлік мЎселені шешу °аза° Ўдебиет сынына ж¯ктелді, оны¦ келешек £рісін ай°ындатуды¦ £нерпазды° саласы болды.

¤ркендеу £зегі - к£ркемдік Ўдіс

20-жылдарды¦ бірінші жартысында¬ы °аза° Ўдебиет сыны СЎкен, Ма¬жан, Мµхтар т£¦ірегінде шыр айналып, бас°а салалар¬а назар аудкарма¬ан екен деп т¯сініп °алу¬а болмайды. ¤зіні¦ идеялы°-эстетикалы° £рісі мен £ресін ай°ындау ¯шін талай талпыныс жаса¬аны, Ўр т¯рлі £¦ірге жары¬ын т¯сіре баста¬аны сол кезде жариялан¬ан к£птеген ма°алалардан аны° бай°алады. Оларды топтамай, проблема бойынша іріктемей, шы°°ан мезгілдеріне °арай шолатын болса°, онда Сейфуллинні¦ «¢дебиет SЎм оны¦ ба¬ыттары», «Асау тµлпар туралы», Сегізбаевты¦ «Халы° Ўдебиеті туралы», Сызды°овты¦ «Сын¬а сын», ДЎулетбаевты¦ «jаза° SЎм музыка», «Театр жайы», ¢уезовті¦ «jаза° Ўдебиетіні¦

°азіргі дЎуірі», Жµмабаевты¦ «А°ан серi», Рыс°µловты¦ «Ке¦ес £кіметі тµсында мЎдениет °андай болу керек» т. б. жалпылы° жЎне даралы° сипаты бар ма°алалар, зерттеулер жарияланды.

јаза° Ўдебиетінде ремантизм арнасы £рістей т¯скендігін Ма¬жан творчествосына жанастырып, «Романтик а°ын °ай уа°ытта болса да к£рікті к£¦ілге °о¦ырау ¯йлеспеген со¦ аласµрып, сµлу °иял Ўуенімен Ўуреленеді. Ма¬жанны¦ іздегенде тап°аны °аза°ты¦ ескі заманы болды. Оны¦ романтиктігін °оздырып жіберген, Ўсіресе, т£¦керісті¦ ал¬аш°ы кезі болды» деген ойларына °µла° ас°ан да теріс емес. ¤йткені £мір шынды¬ынан нЎр алмайтын дарын болмайды, мЎселе сол шынды°ты °алай танып-біледі, °алай т¯сіндіреді, °андай к£ркемдік Ўдіспен бейнелейді. Пошан пікіріні¦ т¯тіні осы¬ан саяды да, романтизммен безбейік дегенді емеурiннен танытады.

«А° жол» бетіндегі ма°алаларды¦ басым к£пшілігі °аза° Ўдебиетіні¦ ендігі даму жолы романтизм болуы керек деген теориялы° °исын¬а ойысты.

«А°жолда» жариялан¬ан ма°алаларда Ж¯сіпбек: «јаза°та °азір тап а°ыны жо°» десе, ЖЎкен: «А°ын тапты тудырмайды, тап а°ынды тудырады. јаза°та тап жігі Ўбден ашылып жеткен жо°» деп табады. Ал Пошан болса «бар, жо°» деп кесіп айтпай °исындап кетті. Топшыл, т£¦керісшіл а°ын-жазушыларды баспа с£з бетінде осылайша бµлы¦¬ырлатып жіберу Ўрине дау ту¬ызбай °оймайтын еді. Солай болды да.

1926 жылы к¯зде, я¬ни бір жыл £ткеннен кейін СЎбит Мµ°анов «К£ркем Ўдебиет туралы» ма°ала жазып, «А°жол» эстафетасын бас°а °ырынан жал¬астырды, Ўдебиетті¦ болаша¬ы кімдікі дегенді е¦ негізгі мЎселеге айналдырып жіберді. ¢дебиетті¦ сол кездегі шынды¬ы ¬ана емс, о¬ан £зі °олма-

°ол араласºан СЎбитті¦ с£зімен ал¬ашºы айтысты ºорытындылап, келесі мЎселеге к£пір салып ал¬анны¦ да артыºты¬ы жоº.

СЎбитті¦ ой-пікірін дамытºан ¢. Байдилдин болды. «Аºжол» баста¬ан айтысты¦ ºорытындысы шыºпа¬анмен, оны¦ екпіні, негізгі идеясы Ўлі к¯нге дейін созылып келе жатºанын ескеріп, «со¦¬ы кезде Ўдебиет туралы с£з ºоз¬а¬анда ºойыл¬ан сµрау¬а к£бінесе «јазаº Ўдебиеті ºазір романтизм дЎуірінде» деген жауап беріліп ж¯р.

ј. Кеме¦геров «Ўзірге ºазаº Ўдебиетінде екі а¬ым бар: біреуі – кедейшілік, екіншіден - бµºарашылдыº. Осы екі а¬ымда¬ы жазушылар, аºындар негізгі пікірі т¯гелімен ºосылмаса да, бір µйым жасаса ортаº журнал, термелер шы¬арса аса жемісті болар еді», сібір жазушыларыны¦ бірнеше а¬ымы біріксе, МЎскеудегілер бас-басына отау тігіп отыр, келісе алма¬ан жа¬дайда «бµºарашыл а¬ымда¬ылар б£лек µйымдасуы керек» дегеніне ºара¬анда, «Алºа» µйымы Ўлі ойда ¬ана болып, наºты іспен айналыспа¬ан сияºты.

СЎкен ж£нінде біраз шЎлкем-шалыс пікір т¯йіндегенмен, Бейімбетті¦ Мырºымбайын - ºазаº кедейіні¦ жа¦а заманда¬ы бейнесі, образы екндігін білімдарлыºпен айтып, айтыс барысында ¬ана емес, жалпы ºазаº Ўдебиеті тарихында µнамды пікір айтты. «Тапшыл жазушыларды¦ ішінде осы к¯ні аты шы¬ып отыр¬ан СЎкен мен СЎбит. СЎкен туралы жо¬арыда айттыº. СЎбит «Е¦бекші ºазаºта» жаз¬ан маºаласында біз орыс Ўдебиетінен ¬ана ¯лгі аламыз» дейді. Орыс Ўдебиетінен ¯лгі алу керек, бірак £зіміздi¦ ºазаºты¦ тарихынан да жиренуге болмайды. јазаº тарихы бізге ¯лкен ¯лгі. Осыны т¯сінсе СЎбитті¦ ¯суінде с£з жоº. СЎбит £нерсіз аºын емес» деп жылы с£з айтады да, айтыс-тартысºа орынсыз араласа беруден саºтандырады.

¢сіресе айтысты¦ екінші кезе¦інде Ж¯сіпбек °ой¬ан проблемалар °оса Ў¦гімеленіп жат°анын бай°ау °иын емес «Е¦бекші °аза°» газетіні¦ екінші 2 ші тамызда¬ы бетінде МЎжид ДЎулетбаев «јаза° Ўдебиетіні¦ еліктеу дЎуірінде реализмнен °абаттасып футуризм де °аза° Ўдебиетіні¦ бір пµшпа¬ына жабыс°ан секілді» деп к£ркемдік ізденісті айта отырып «јаза° Ўдебиетінен ескі романтизм туы жо¬алып кеткен жо° жЎне тез к¯нде жо¬алып кетерлік те болмай жат°ан сы°ылды» деп жазуы °аза° Ўдебиетінде Ўр °илы к£ркемдік айла-тЎсілдер барлы¬ынан хабар береді. МЎжид футуризмді даттай отырып, о¬ан іш тартатынды¬ын жасырмайды, «т¯сіндіре жырлауда футуризм сырлы жа¦алы°. Ол бізді¦ Ўдебиетімізде Ўлі тЎжірибе ж¯зінде ¬ана» дегендері осыны а¦¬артады.

Аузын ашса адал ж¯регі к£рінетін шыншыл СЎкен Сейфуллин °аза° т£¦керілісі - мЎ¦гілік, оны¦ идеясы - б¯кіл адамзатты°, кедей-кепшікті¦ шын ба°ытты £мір жасайтын дЎуірі туды деп т¯сінді. Осы танымнан біртабан ауыт°ы¬ан емес.

СЎкенні¦ «Жыл °µсы» альмана¬ында¬ы ма°аласы £з сенімі зор адамны¦ ¬ана емес, замана дамуыны¦ барысын ба¬дарлай білетін дЎйекті к£з°арасын аны° танытады «јаза° Ўдебиетінде °азір екі саяси ай°ын бет бар. Бірі – байшыл, µлтшыл, бірі - е¦бекшіл, тапшыл. Байшыл - µлтшыл бетті Ўдебиетшілер – Рахметжан СЎбит, Бейімбет, Сабыр, Самат, сыншы ретінде ¢бдірахман, Хамза, Аббас жЎне бас°алар» (Шы¬армалар, 4-том, 324-бет) деп атап к£рсетуі «дипломатиялы° ебіні¦» болма¬анды¬ына дЎлел.

Алашшыл Ўдебиетшілерді¦ ¯стемдігі к£ркемдік шеберлігі мен к£птігіне байланысты бол¬анды¬ын ашы° айтты. Олар¬а демесін жаса¬ан субъективтік себепті де ашты.

¢дебиет °о¬ам £мірін айна¬а т¯сіретін °µбылыс болса, оны¦ Ўлеуметтік ролін, Ўсер-ы°палын б£іп алуды¦ да еш орайы жо°. ¤йткені СЎкендер £з сенімдеріне еш к¯дік келтірмей: «Жыл сайын е¦бекші топты¦ £зі £нер-білім ¯йреніп, балаларын о°ытып, жары°°а шы¬ып келеді. Бар жазушылары £сіп келеді. Жыл сайын е¦бекші тап о°ы¬андары Ўр т¯рлі жайды айыра танып, жете ба¬а бере білетін болып келеді. Е¦бекші тап жазушылары Ўдебиет майданында енді °арсы к¯шпен тіктеп к¯ресуге жетті. јаза°ты¦ к£ркем Ўдебиеті енді е¦бекші таптыкі болма°» (327-бет) деген тµжырым замана дамуыны¦ °орытындысындай болды.

Сонымен Ўдебиетті¦ к£ркемдік Ўдісі, ба¬ыты °андай, болаша¬ы кімдікі деген айтысты¦ негізгі °орытындысы £ршіл романтикамен °анаттал¬ан реализм ар°ылы к£пшілікті тілек-ма°сатына °ызмет етуі бар арман-тілек осы ж£ннен табылу °ажет дегенге сайды.

К£рекемдік тЎжірибе - °исын негізі

јаза° Ўдебиет сыны тек айтыс-тартыспен °анатын жайып, буынын бекітіп ал¬ан жо°. Оны¦ сенімді серіктері – Ўдебиет тарихы мен теориясы м¯мкіндігінше демесін жасап, шы¬ар биігін ай°ындау¬а жЎрдемдесті. јызу айтыс-тартыс барысында а°ын-жазушыларды¦ шы¬армаларында °олданылып жат°ан к£ркемдік тЎжірибелеріне о°тын-о°тын со¬ып кетіп отыр¬ан бір мЎселе-кешегіні¦ б¯гінімен байланысы, дЎст¯р жал¬асты¬ы болды.

Сол кездегі к£п сыншылдарды¦ тарихи шынды°ты жазу¬а ¯ндеуі, ел е¦бекшілеріні¦ к£¦іліне °онатын °µбылыстарды суреттеуді талап етуі орынды бол¬анымен, айтыс Ўсерімен, Ўлеуметтік к£¦іл-Ўуен сарынмен: «Енді біреулері бая¬ы Шекспирге еліктеп трагедия жазу¬а т¯скен. јаза°

Ўдебиетінде «Гамлетті» ту¬ызба°. Біра° Гамлет £з заманында °андай жа°сы болып к£рінгенімен де, бізді¦ заманымызда¬ы тµрмыс°а жаратыл¬ан кісі емес екенін білу керек» («јызыл јаза°стан», № 14, 1923) деп пікір айтуы драматургияны¦ идеялы°-к£ркемдік нысанасын ай°ындап алу ниетінен тума¬аны аян. Соны¦ £зінде де °µр¬а° ажарлы°тан г£рі, білімдарлы°пен пікір айту, £з ойын дЎлелмен баяндау жа¬ы басым екендігін а¦¬арамыз да, сынны¦ эстетикалы° ар°ауы ширап келе жат°анына °уанамыз.

М. Дулатов, Ш. јµдайбердиев, -. јарашаев, С. Торай¬ыров шы¬армаларыны¦ е¦ µнамды да с¯белі шы¬армалары сыншыл реализм дЎст¯рінде жазыл¬аны еш°андай к¯дік тудырмайды. Мµндай басы ашы°, нЎрселерді дЎлелге тарту орынсыз. М. ¢уезовты¦ кейбір ма°алалары мен зерттеулерінде шЎлкем-шалыс ой сы¦айы бай°алып °ал¬анмен, жазушылы° тЎжірибесінде сыншыл реализмні¦ £німді де озы° принцптерімен келе жат°аны ай°ын болатын. Жазушыны¦ д¯ниетанымы £зіні¦ £нерпазды° тЎжірибесіне °абыса бермей ерекшеленген кезі де бар.

М. ¢уезовті¦ «јор¬ансызды¦ к¯ні» атты Ў¦гімесі мен «Е¦лік - Кебек», «БЎйбіше то°ал» трагедиялары жариялан¬аннан кейін газет-журналдарда бірнеше сын ма°алалар басыл¬аны белгілі. Оларды¦ бЎрінде де келешегінен зор ¯міт к¯ттіретін талантты¦ °аза° Ўдебиетіне келгендігі айтылып, шын £нерпаз¬а °ойылар білдірілді. Драматург прозаик ¢уезовті¦ зор дарыны бірден танылды, °ошемет к£рді.

М. ¢уезовті¦ 20-жылдарда¬ы Ў¦гімелеріні¦ ішінде романтикалы° леппен жазыл¬андары да кездеседі. Алайда сыншыл реализмні¦ классикалы° ¯лгісінде пішілген туындылары басым. Оларды а¦¬армау, к£ркемдік сипатына

тиісті талдау жасамау М. ¢уезовті¦ шы¬армашылы° жолын т¯сінуді °иындатып келгендігі бір болса, екінші жа¬ынан, °аза° Ўдебиетінде талай £нерпазды° іщденістер мен арналар бол¬анын, Ўр °илы жа¦алы°тармен толыс°анын, професcионалды° Ўдебиет дЎст¯ріне іш тарт°анын а¦¬арып алу¬а кеселін тигізді. Осы тµр¬ыдан келгенде, °аза° Ўдебиетіні¦ 20-жылдарда¬ы дамуында сыншыл реализм дЎст¯рінде жазыл¬ан шы¬армалар¬а азды-к£пті то°тап, на°ты талдап к£рсете кеткен ж£н.

Бейімбет Майлинні¦ «Сексен сом» Ў¦гімесі алашорда £кіметіні¦ іс-Ўрекетін сынаумен ¬ана емес, со¬ан еш °айран к£рсете алма¬ан Егеубай сия°ты кедейлерді¦ дЎрменсіздігін суреттеуімен к£зге т¯седі.

Мµндай к£рініс жа¦а Ўдебиетті¦ ал¬аш°ы жылдарында ¬ана емес, бµ¬анасы бекіп, жа¦а Ўдісті¦ белгілері ай°ындала баста¬ан ша°та да кездесті. МЎселен Б. Майлинні¦ «К¯лпЎш», С. Сейфуллинні¦ «Аштарды¦ рухы» (1922) МЎжит ДЎулетбаевты¦ «Т¯нгі к£белек», «Ж¯н жай¬анда» (1927) Ў¦гімелерінде сыншыл реализмні¦ дЎст¯рі ¬ана емес, идеялы° ар°ауына дейін са°тал¬анын бай°аймыз.

Жиырмасыншы жылдарда д¯ниеге келген кейбір к£ркем туындыларды Б. Кенжебаев: «Ежелгі демократты°-а¬артушылы° ба¬ытта сыншыл реализм Ўдісімен жазыл¬ан» деп т¯йіндесе, М. јаратаев: «Ол кезде £німді жаз¬ан Б. Майлин мен М. ¢уезов Ў¦гімелеріні¦ та°ырыбы емес, тµтас идеялы°-к£ркемдік дЎрежесін алса°, бµл ретте олар бµ°арашыл жазушылар жеткен де¦гейден асып кете °ой¬ан жо° еді. Ол - сыншылды° реализм де¦гейі еді деп табады. Ал шынды¬ына келгенде, бµл £нерпазды° арна - °аза°ты¦ т£¦керісшіл Ўдебиетіні¦ туы, даму барысында мансµ°тау¬а болмайтын °µбылыс, £йткені оны¦ к£ркемдік на°ыштары мен озы°

¯лгілері, оºушы ж¯регіне жаººан туындылары сыншыл реализм арºылы социалистік реализмні¦ принцптеріне µластырыл¬ан жолды¦ бірі болатын. (Т. КЎкішов «Октябр £ркені», 1962, 1997 105-бет). jазаº Ўдебиетінде сыншыл реализм дЎст¯рні¦ сілемдерін Ў¦гімелеуді¦ екі тµнгідан мЎні бар. Бірінші, 20-жылдарда¬ы к£ркемдік тЎжірибеде болып жатºан ізденіс - талпынысты¦ сырына ¯¦іле алмай, оны¦ теориялыº сыр-сипаты неге байланысты екенін µ¬алмай к£п ºажеттілік жібергенімізді айту болса, екіншіден, культсында еркін ойлау, м¯мкіндігінен айрыл¬андар, кешегіні¦ б¯гінгіге азыº, дЎст¯р жал¬асты¬ы екенін µºпа¬андар сыншыл реализм принцптерін £зіні¦ шы¬армаларында жетілдіре ºолдан¬ан авторларды к¯на¬а батºандай, ºателік жаса¬андай сезінетін, сыншыл реализмнен жарасºан дарындарды¦ шы¬армашылыº келбетіне даº т¯сетіндей ¬алымдар арасында жиі кездесті. А. Байтµрсынов ºазаºты¦ ¬ылыми - теориялыº санасында кезе¦ жаса¬ан, Ўдебиеттану ¬ылымы негізінде ºалан¬ан е¦бекті жазу¬а бірден келе ºой¬ан жоº. Ал¬ашºы маºсаты ºазаºты¦ жас µрпа¬ына анна тіліні¦ грамматикасын, тіл ºµралын жасап бергеннен кейін, енді ºазаºты¦ с£з £нерін белгілі бір ж¯йеге салу ºажеттігін айтºан сезінген сияºты. Бµл ой наºты шешімін табуы ºажет екендігі Ахмет Байтµрсыновты¦ «Айºап» журналында, Ўсіресе «ºазаº» жариялан¬ан маºалаларынан аныº байºалады. ¤йткені Ўдеби сынымызды¦ £рісін биікке к£теріп, оны теориляыº ж£нінен негіздеу машы¬ы Ўр туындысынан байºалып ºалып отыр¬анын а¦¬армау¬а болмайды. Энциклопедиялыº білімі бар дарын ел-жµрт, оºушы ºауым тілегін £теу ¯шін к£ркемдік таным-білікті ж¯йелейтін Ўдеби теориясын жазу¬а міндеттімін деп сана¬ан сияºты. Міне, осылай ниетте сезіну практикалыº зЎрулікпен астасып, Ўдебиеттану µлы олжа¬а кенелді.

А. Байтµрсынов осы е¦бегіні¦ кіріспесіне тіршілік °ажетіне жµмсалатын тірек £нерін т¯сіріп ал¬аннан кейін адамны¦ жан-д¯ниесіне, сезгі Ўлеміне Ўсер ететін к£рнек £нерін, атап айт°анда, сЎуле – архитектура, сымбат – скульптура, кескін – живопись, Ўуез – музыка, с£з £нері – Ўдебиет, литература деп жіліктеп тастайды да, £зіні¦ зерттемегі, °аза° о°ушыларына т¯сіндірмелі с£з £нері екенін Ўуелі Мµхтар т¯сіндіріп алады. «¤нерді¦ е¦ алды с£з £нері» деп саналады. «¤нер алды - °ызыл тіл» деген °аза° ма°алы бар. Мµны °аза° с£з ба°кан, с£з к¯шейт деген халы° болып, с£з °адірін білгендіктен айт°ан. Алды¦¬ы £нерді¦ бЎріні¦ де °ызметін шама-°адірінше с£з £нері ат°ара алады, °андай сЎулетті саралау болсын, °андай сымбатты я кескінді суреттер болсын, °андай Ўдемі Ўн-к¯й болсын с£йлеп, суреттеп к£рсетуге таныстыру¬а болады. Бµл £зге £нерді¦ °олынан келмейді» (А. Байтµрсынов «А°жол», 1991, 341-бет) деп на°ты мысалдармен к£рсетеді.

Сынны¦ жанрлы° °асиетіне айры°ша ілтипат білдірген Ахмет Байтµрсынов жазба Ўдебиетті екіге жіктегенде бір саласын сындар дЎуір деп белгілейді. Ал ол не екен деп к£¦іл б£лгенде «сындар дЎуір» деген - °аза° адебиетіні¦ сынды бол¬ан, я¬ни сын ар°ылы шы¬ып, Ўдеміленген ма¬ыналы с£з: бір ма¬ынасы сыны бар деген с£з болады да, екінші ма¬ынасы мінсіз, тол¬аулы, сипатты деген болады. Бµл £зді¦ екі ма¬ынасыны¦ екеуіде °аза° Ўдебеиетіні¦ со¦¬ы кездегі жа¦а дЎуірін дµрыс сипаттайды. Сын тегі °µрылмай, Ўдебиет с£зі болып шы¬а алмайды» дегеніне °ара¬анда сыни ой-пікір ж¯йесіні¦ Ўлеуметтік - эстетикалы° тµр¬ыдан зор ы°палы барын а¦¬арамыз.

¢рине дарынды с£зді¦ £зін ауыз Ўдебиет (анайы),жазу Ўдебиеті (сынайы) деп б£лшектеп, ауыз Ўдебиетіні¦

жанрларын сауыºтама (ермектеме, зауыºтама), сарындама (сал, ¬µрып, ºалып с£здері), олар £з тараптарынан та¬ы да бірнеше ішкі т¯рлерге б£лінсе, жазу Ўдебиет діндер жЎне сындар дЎуірлеріне жіктеліп, іштей м¯шеленеді.

јазаº Ўдебиеттану ¬ылымыны¦ терминдерін, атауларын жасауда¬ы А. Байтµрсыновты¦ керемет тапºырлы¬ын, кейбір с¯ріну сЎтін атап £тіп, оны пайдалану жайын ойластыр¬ан абзал. јазір анна тілімізді¦ тазалы¬ы мен лексикалыº байлы¬ын сарºа пайдалану, т£л негізінде жа¦а атау, термин жасау процесі ºатты ж¯ріп жатºан тµста Ўбден сі¦ісіп, жатты¬ы білінбей кеткендерді саºтай отырып, А. Байтµрсынов шы¬ар¬ан Ўдеби атаулар¬а енді айрыºша іжда¬ат салуымыз ºажет.

А. Байтµрсыновты¦ «¤дебиет танытºышы» ºазаº Ўдебиеттану ¬ылымыны¦ ¯лкен к£рсеткіші болуымен ºатар, теориялыº ой-ж¯йесіне мыºтап т¯рен сал¬ан, ºазаºты¦ парасатты тал¬амын, ойшылды¬ын, этикалыº таным – білігіні¦ молды¬ын танытºан кезе¦дік туылуы.

Тарау бойынша студенттер ме¦геруі тиіс бол¬ан сµраºтар мен тапсырмалар:

1. 20-жылдарда¬ы ºазаº Ўдеби сыны жанр ретінде ºалыптасуы
2. СЎкен Сейфуллин жЎне Ўдеби сын
3. Мµхтар ¤уезов жЎне Ўдеби сын
4. Ма¬жан Жµмабаевты¦ сыншылыº ой-пікірлері
5. Ж¯сіпбек Аймауытовты¦ мЎнді сауалдары туралы
6. Романтизм бе, Ўлде реализм бе?!...
7. А. Байтµрсыновты¦ «¤дебиет танытºыш» теариялыº е¦бегіні¦ Ўлеуметтік мЎні

8.«¢дебиет танытºыш» кітабында¬ы тысºы сындар

9. «¢дебиет танытºыш» кітабында¬ы ішкі сындар

10.«¢дебиет танытºыш» кітабында¬ы сындар дЎуірі

11.«¢дебиет танытºыш» кітабында¬ы дарынды с£з

12.«¢дебиет танытºыш» кітабында¬ы лириканы тол¬ау

V. ¢деби мµраны игеру мЎселелері

Жоспар:

1. *jазає ¡дебиеті сыны ж¡не ¡деби-м¡дени мµраны игеру м¡селелері*
2. *Фольклор ж¡не сын*
3. *Ауыз ¡дебиетін жинауда жеке тµл¬алардыї еїбектері (А.Затаевич, ¢.Диваев, Х.Досмухамедов)*
4. *Абайтану ¬ылымыныї зерттелу тарихынан*

¢деби мµраны игеру мЎселелері - ºазаº Ўдебиеті сыны мен Ўдебиеттану ¬ылымыныѓ туу, ºалыптасу, £ркендеу кезеѓдеріне т¯гелдей ºатысы бар, еѓ негізі жЎне к£п уаºыт бойына ºиюын таптыра ºойма¬ан эстетикалыº - ¬ылыми сала.

јаза° Ўдебиетіні¦ £ркендеу барысында бµл проблема тек сыншылды° ой-пікір ау°ымында ¬ана к£рініп °омай, £нерпазды° тЎжірибеде тарихи саба°тасты° за¦ын са°та¬анын бай°аймыз. Сонды°тан теориялы° ой-пікір мен к£ркемдік тЎжірибе арасында¬ы алша°ты ¬ана емес, оларды¦ °алайша астарласа °абысып, даму желісін ¯збегендігін а¦¬ару шарт.

¢леуметтік £мірдегі азуынды жа¦алы°тар Ўдебиет саласында Ўр °илы жа¦а т¯рді, жа¦а тЎсілді талап етті. Бµрын¬ыша мимырат °оз¬алмай, замана а¬ымына сай келетін екпінді т¯р, бµрын¬ыдан £згеше де Ўсерлі с£з керек деген °исындар айтыла бастады. Бµрын¬ы мЎдени-Ўдеби мµрада ¯стем тапты¦ °олта¦басы бар, одан беру керек, °ирату, жою керек деген нигилистік пікірді¦ дауылы к£терілді. Осы сы¦ай ¬асырлар бойы °алыптасып келген мЎдени дЎст¯рлерді мансµ° етуге апарып со¬ып, к£п мЎселеде опы° жегізді.

јаза°ты¦ Ўдеби сыныны¦ жанрлы° °алыптасу дЎуіріні¦ ал¬аш°ы кезе¦інде мЎдени-Ўдеби мµраны игеру мЎселесінде екі т¯рлі ба¬ыт бол¬анын бай°аймыз. Бірі – «біры¦¬ай а¬ым теориясы» («теория единого потока»). Ауыз Ўдебиетіні¦ мЎ¦-ма¬ынасына, озы¬ы мен тозы¬ына назар аудармай бЎрі де халы°°а керек деген °исынды айтты.

Ауыз Ўдебиетіні¦ тамаша ¯лгілеріне, ертеде £ткен а°ындарды¦ шы¬армашылы¬ына тиісті ілтипат бірден білдіріле °ойма¬аны тарихи шынды°. ¤ткен дЎуірді¦ к£п °айраткерлеріні¦ аты °ара та°та¬а жазылуы немесе °аза° Ўдебиеті £зіне-£зі ¯лгі-£неге бола алмайды, фольклорлы° шы¬армаларды¦ к£бі ¯стем тап идеологиясын жырлайды, халы°ты¦ б¯гінгі тіршілігіне жанаспайды деген пікірлерді¦ о¦ды-солды айтылуы, нигилистік к£з°арас еді.

Демек, мЎдени-Ўдеби мµраны зерттеу, оны халы° пайдасына асыру, эстетикалы° таным-білікті¦ бір мЎнді

арнасы деп тану, оны¦ озыº ¯лгі-£негесі мен дЎст¯рінен ¯йрену бір к¯нде сабасына т¯сіп, шешімі табыла ºоятын о¦ай мЎселе емес.

Адамзат мЎдениеті мен Ўдебиетіні¦ дамуында¬ы тарихи сабаºтастыºты¦ мЎнін дµрыс т¯сіну, оны пайдалану ескі мен жа¦анын тартысы, к¯ресі, арºылы к£рініс берді, кейбір ретте артыº сілтеп, кем ба¬алау¬а апарып та соºтырды. Соны¦ салдарынан ºазаº Ўдебиетінде «біры¦¬ай а¬ым теорясы» мен нигилизм бой ктеріп, мЎдени-Ўдеби мµраны игеру проблемасын о¦тайлы шешіп алу¬а к£п салºынын тигізді.

¢деби мµра жЎне игеру жайын Ў¦гімелеген уаºытта, е¦ к¯рделі проблема¬а, я¬ни к£ркемдік дамуда¬ы тарихи сабаºтастыº (историческая преемсвенность) мЎселесіне айрыºша назар аудар¬ан ж£н.

Адамзат тарихы, оны¦ ішінде к£ркемдік даму за¦дылы¬ы, ешºашанда ойдым-ойдым, ¯здік-¯здік ºµбылыстардан ºµралмайды. Оны¦ £сіп-£ркендеу процесінде тарихи желі Ўрºашан да саºталып отырады. ¤йткені ºай елді¦ болмасын тарихи £су-£ркендеу процесі, тіршілік арнасы ¯зік-¯зік болмай, бір-біріне жал¬асып жатады. Сонсын, халыº тарихы ыл¬и да бір ºалыппен £рби бермейді. Халыºты¦ басына т¯скен замана тауºыметі оны¦ Ўдет-¬µрпын, дЎст¯рін сол к¯йінде саºтата бермеуі де м¯мкін. МЎселен, Шы¦¬ысты¦ жойºын со¬ыстары ºазаº даласы ¯шін апатты ºасіретті бол¬аны, «аºтабан шµбырынды» кезінде талай мЎдени мµрадан к£з жазып ºал¬анымыз белгілі. Ал ºазаº халºын ºµра¬ан тайпалар мен руларды¦, оларды¦ ішінде ºыпшаº сияºты тарихºа белгілі тайпаларды¦ мЎдениеті жайында бізді¦ білеріміз аз.

¤мірсора¬ында талай ºиыншылыººа µшыра¬ан халыº жайында, оны¦ мЎдениеті жайында Ўр т¯рлі пікірлер айтыл¬ан. ¡азаº сахарасын арала¬ан орыс, шетел

ориенталистеріне к£шпелі тіршілік кешкен, мЎдени ескерткіштері аз кездесетін ке¦ жазиралы £лке £нерсіз болып к£рінуі Ўбден м¯мкін. ¤йткені Жібек жолы т¯скен, талай °аласы, мЎдениет оша¬ы бол¬ан о¦т¯стік £лке мен Сыр бойына оларды¦ ая¬ы жете алмауы жЎне мон¬олдар жермен-жексен етіп кеткен °алаларды¦ орнын °азып, °µнды сЎулет ескерткіштерін к£ре алмауынан болса, екінші жа¬ынан, отаршылды° пи¬ылмен Ўдейі солай насихатталды.

Халы° еш уа°ытта £нерсіз болмайды, халы° бар жерде, оны¦ орта° тілі бар жерде міндетті т¯рде рухани байлы° болады, £нер £ркен жаяды. Демек, °аза° хал°ы £з атымен тарих сахнасына XV ¬асырда шы°°аны даусыз болатын болса, онда оны¦ Ўдебиеті XVIII ¬асырдан басталады деп °алай айтып, жазып келдік? Но¬айлы дЎуірінде ту¬ан батырлар жырынан іргені аула° салуды¦ салдарынан аты а¦ыз¬а айнал¬ан Асан °ай¬ы мен јор°ытты, талай дарынды жырауларды £гейсітуіміздi¦ £зі к£п нЎрседен хабар бермей ме?! Олай болса, к£ркемдік дамуда¬ы тарихи саба°тасты°ты °аза° ханды¬ыны¦ °µрылуымен ¬ана шектеп °оюда °аншалы°ты манн-ма¬ына болма°?!

јай халы°ты¦ болса да Ўдебиеті бір к¯нде, бір жылда жасалмайды. Талай ¬асырдан бері желісі ¯зілмей келе жат°ан Ўдеби дЎст¯рге назар аудармай £те шы¬у ¬ылыми жанса°ты° °ана емес, тарих°а °иянат болма°.

Біз, Ўдебиетте, °аза° Ўдебиетіні¦ £рендеу, тарихи сахна¬а шы¬у, Ўлем Ўдебиетін1¦ °атарына °осылу жайын с£з еткенде негізгі ¯ш арнаны жадымыздан шы¬армаймыз. Бµл дµрыс. Себеп – салдарсыз £зіні¦ буына £зі пісетін Ўдебиет бол¬ан емес. Сонды°тан е¦ негізгі арна °аза° хал°ыны¦ £з Ўдеби-мЎдени дЎст¯рлеріні¦ жіктелуіне, °арыштай £суіне жанама екі арнаны¦, - Шы¬ыс пен Батыс Ўдебиеттері мен

мЎдениеттерiнi¦ жаса¬ан Ўсер-ы°палдарын Ўр°ашан пайымдап, тµжырымдап келемiз.

јаза° Ўдебиетiнi¦ £ркендеуiне ы°пал жаса¬ан ¯ш арнаны с£з еткенде халы°ты¦ к£ркемдiк таным-бiлiгi мен т¯йсiгiн °алыптастыр¬ан µлтты° Ўдебиеттi¦ дЎст¯рiн барынша тияна°тап баянда¬ымыз абзал. ¤йткенi б¯гiнгi мЎдениетiмiз бен Ўдебиетiмiз ¬айыптан пайда бол¬ан жо°, бµрын¬ы мЎдени-Ўдеби мµраларды¦ жа¦а заманда г¯лдене дамуы кезiнде £ркен жайып отыр. јазiргi °аза° Ўдебиетi тек сырт Ўсерлерден ¬ана емес, е¦ алдымен £зiнi¦ ар¬ы бастауларынан нЎр алып, °иян¬а °анат °а°°ан Ўдебиет. Олай болса, оны¦ ар¬ы бастауын тек ауыз Ўдебиетiмен, Абаймен шектеп °ою да азды° етедi.

Мiне, сонды°тан тарихи саба°тасты°ты са°тау принципiн басшылы°°а ал¬ан жЎне т¯ркi жазбаларыны¦ °аза° Ўдебиетiне °атысы бар деген концепция шын ¬ылыми ой-пiкiрден туып отыр. Одан бергi дЎуiрдегi, Ўсiресе, ¢л-Фараби сынды данадан £рбiген ¬ылым-бiлiм мен эстетикалы° танымны¦ £зi к£птеген дарындармен °ома°талып, ертедегi жазба Ўдебиеттi¦ е¦ мЎндi шы¬армасын Берген Ж¯сiп Баласа¬µнидi¦, Шы¬ыста¬ы суфистiк Ўдебиеттi¦ ¯лкен £кiлi јожа Ахмет Иассауидi¦, С¯леймен Ба°ыр¬анидi¦ £нерпазды¬ымен ерекшелене т¯спек.

20-жылдарды¦ ая¬ы мен 30-жылдарды¦ бас кезiнен 1937 жыл¬а дейiнгi аралы°та ауыз Ўдебиетi ¯лгiлерiн жинау, тарихын жазу процесi к¯шейдi.

Игi ма°сат, адал ниетпен е¦бек еткен ¢бубЎкiр Диваев пен Александр Затаевичтi¦ °аза°ты¦ мЎдени мµрасын жинауда¬ы µлы е¦бектерiн айры°ша ата¬ан ж£н. Талай жыл¬ы тамаша е¦бектерiмен бµл екi дарын еш уа°ытта мЎнi кемимес мµраларды жинап берiп кеттi.

јаза° даласын 1876 жылдан аралай баста¬ан ¢бубЎкір Диваев 1922 жылы °аза° хал°ыны¦ «-ылыми тµргыдан ал¬анда тамаша °µнды, £те мол эпосы бар. Бµл халы° £зіні¦ таланты суырып салма а°ындарымен, сал-сері Ўншілерімен, талай дастандар мен жырларды, а¦ыз-ертектерді білетін жырларымен ма°тана алады» деп жазып, мемлекетке 4035 бет, я¬ни 252 баспа таба° °олжазба тапсырды. Бµдан бас°а ¢бубЎкірді¦ к£зі тірісінде баспа бетін к£рген е¦бектері «Т¯ркістан жына¬ыны¦» 566, 567, 568, 569-томдарында °айтадан жарияланды.

1922 жылы Т¯ркістанны¦ °аза°-°ыр¬ыз білім комиссиясы ¢. Диваев баспа¬а дайында¬ан жеті эпосты – «јобыланды батыр», «НЎрікµлы Шыра», «Бекет батыр», «јамбар батыр», «Шора батыр», «Алпамыс батыр» жЎне «» Мырза Едіге» жырларын жариялады.

јаза°стан¬а 1920 жылы келіп, тµнып жат°ан музыкалы° байлы°°а, бµрын ешкім елеп, мЎн бермеген мЎдени д¯ниеге, Ўуен мµхитына с¯¦гіп кеткен А. В. Затаевич ¯ш жылды¦ ішінде °аза°ты¦ 2000-дай Ўні мен к¯йін нота¬а т¯сіріп, Ўлемге таныт°анын зор ілтипатпен ата¬ан ж£н.

ХХ ¬асырда¬ы °аза° зиялылары, Ўсіресе, елді¦ азатты° бостанды¬ы ¯шін алыс°ан ¢. Б£кейханов, М. Дулатов, А. Байтµрсынов, Х. Досмµхамедов сынды демократтарды¦, алаш °оз¬алысыны¦ рухани к£семдеріні¦ ¯лгілерінен £неге ал¬ан а¬артушылар халы° шы¬армашылы¬ын, Ўсіресе Ўдеби мµраны жинау¬а, зерттеуге айрыёша ынта °ойды. Ол екпін т£¦керістен кейін £рістей т¯сті. ¢сіресе, Ташкент пен МЎскеуде шо¬ырлан¬ан алаш зиялылары к£п е¦бек етті, елді¦ рухани д¯ниесін жинап £зіне °айтадан таныстыру¬а, с£йтіп µлтты° сана-сезімін тЎрбиелеуге айры°ша іжда¬ат білдірді.

Азамат со¬ысыны¦ ла¦ы басылып, ел емін-еркін іске кіріскен сЎті, Ўсіресе 20-жылдарды¦ ал¬аш°ы жартысы °аза° мЎдениеті ¯шін айры°ша °µнарлы болды. Бµ¬ан объетивтік себеп

те жоº емес. Біріншіден, жеке меншікті баспалар мемлекетті¦ ºарауына к£шкен тµста м¯мкіндігі барлар оны пайдалану¬а мыºтап кірісті. Екіншіден, баспа £німін беретін зиялыларды¦ санасы да шешуші роль атºарды. Ташкенте ºазаº азаматтарыны¦ ºызметіне £збек, т¯рікмен, ºыр¬ыз, ºараºалпаº бауырлар ºызыººанын, ¯лгі ал¬анын талайлар растайды, істері дЎлелдейді. Ал МЎскеуде Орталыº кіндік баспада НЎзір Т£реºµловты¦ директор болып істеуі, жо¬ары оºу орындарында оºып жатºан к£п ºазаº жастарын былай ºой¬анда, ºазаº секциясында ¢. Б£кейханов, ј. Кеме¦геров, М. Жµмабаев, -. Тоºжанов сынды білікті азаматтарды¦ шо¬ырлануы да ºазаº мадениетіне аз олжа салмасы белгілі еді.

јазаº елін¦ сауаттануында ¬ана емес, £з тілін¦ ºандай ºасиеті барлы¬ын µºтырып, µлттыº мектепті¦ Жаны болып табылатын «¢ліпбиді» А. Байтµрсынов шы¬арды. Ал «Тіл-ºµрал» оºулыºтары дыбыс, с£з, с£йлем ж¯йесі мен т¯рлеріне арналып, біріншісі мен екіншісі бес рет, ¯шіншісі ¯ш реет £¦деліп, толыºтырылып жа¦а емлемен жариялануыны¦ мЎні орасан зор. Осымен ºатар Ўдебиет оºу ºµралдарыны¦ ал¬ашºы ¯лгілері де к£рінді. ¸лы аºын М. Жµмабаевты¦ ¢бубЎкір Диваев жина¬ан Ўдеби ¯лгілерден т¯зілген оºу кітабы «Тарту» шы¬ып, шЎкірттермен ºатар ºалы¦ жµртшылыººа арналса, Міржаºып Дулатов бастауыш мектепте екінші жыл оºылатын ºира¬ат кітабы – «Оºу ºµралыны¦» бесінші басылымын, А. Байтµрсынов пен Телжан Шонаµлы 3 – 4 класс ¯шін «Оºу ºµралын» шы¬арды.

Мектептегі оºуды¦ мыºты бір ºазы¬ы математика болса, онда М. Дулатов 1-2 жыл оºылатын «Есеп ºµралы» т£ртінші басылыммен шы¬ып, Зинченко мен Деменовты¦ «Есептігімен» толысты. Ал Халел Досмµхамбетµлы 1022 жылы «Таби¬аттану», «Жануарлар», Иса Тоºтыбайµлы «Жа¬рапия», «Т¯ркістан», Жµма¬али Тілеуµлы «Гигиена», Елдес Омарµлы «Физика», А.

Байтµрсынов ересектер ¯шін «Сауат ашºыш», «Баяншы», «¢ліппе астары», Т. Шопанµлы «Орысºа ºазаº тілін ¯йреткіш», М. Жµмабаев «Бастауыш мектепте» «Ана тілі», «Педагогика», Ж. Айтмауытов «ТЎрбиеге жетекші», Х. Досмухамбетµлы «јазаº-ºыр¬ыз тіліндегі сингармانизмді» шы¬арып, мектептерді оºу, оºу ºµралдарымен, Ўдіснамамен ºамтамасыз ету ісі жол¬а ºойылды.

Халыº ауыз Ўдебиетіні¦ ¯лгілерін жинау, зерттеуді Ў¦гімелеуді¦ барысында мектепті оºулыº, оºу ºµралдарымен ºамтамасыз ету мЎселесіне мЎн беріп, сЎл ауытºып кетуіміздi¦ бір сыры, ºай елде болмасын Ўдебиеттану ¬ылымы е¦ алдымен оºулыº жасаудан, мектепте Ўдебиетті оºытудан, тарихын ж¯йелеуден, ¯йретуден бастал¬анын еш уаºытта µмытпа¬ан абзал.

А. Байтµрсынов £зіні¦ ¬ылыми-зерттеу, педагогтыº ºызметіні¦ ¯стіне ел Ўдебиетін жинау бастыру Ўдетінен айнымайтынды¬ын «Ер сайын» жЎне ºазаº тарихыны¦ т£рт ж¯з жылына дЎлел болатын «23 жоºтау» жина¬ын жинастырып т¯зетіп шы¬аруы.

Халыºты¦ тарихи жадын саºтату жолында да жинаушыларды¦ атºар¬ан істері де мЎнді. В. В. Радлов жина¬ан нµсºаны жариялауда ¢. Б£кейханов £зі жаз¬ан ºысºа деректемеде «јозы К£рпеш - Баянны¦» жойылма¬ан т¯рік жµртында жері жоº десе болады. «јозы К£рпеш - Баян» Ертіс ая¬ы Тобыл татарында К¯ншы¬ыс Т¯ркістан тараншыда, Т¯ркістанда, Сарыарºада, Алтайда, Оралда, Башºµртта, Кавказда, Шешенде, Осетинде бар. «јозы К£рпеш – Баян» бізді¦ т¯рік баласыны¦ с¯йген ертегісі. Норман¬а «Фауст» ºандай болса, т¯рік баласына «јозы К£рпеш - Баян» сондай.

Шернияз аºынны¦ £е¦дері жариялан¬ан уаºытта Семейдегі «јазаº тілі» газеті тЎп-тЎуір ºолдау жаса¬ан сияºты, біраº коммунистік идеология ºош к£рмейтін мынадай ¬µмырнамалыº

деректер бол¬анын а¦¬армау м¯мкін емес. «Шернияз - ¢білхайыр ханны¦ немересі». Байма¬амбет ханны¦ тµсында¬ы а°ын. Ол Ўуелде Исатай дейтін батырды¦ а°ыны болып, Исатайды ЖЎ¦гірхан £лтіргеннен кейін Байма¬амбетке °ор¬ала¬ан.

¢деби мµраны игеру мЎселесі - £скен мЎденитті, ¯лкен дайынды°ты, білімдарлы°ты талап ететін проблема.

Ауыз Ўдебиеті деген не? Оны¦ жазба Ўдебиеттен кандай айырмасы бар? јандай сыр-сипатына °арап оны халы°ты° шы¬арма дейміз? Оны жарияла¬ан халы°°а, елге келер пайдасы °айсы? деген мЎселелер ал¬аш°ы кезден-а° сыни ойды¦ ау°ымына тартылып, бірде орынды жауабын тапты, бірде толассыз дау тудырар арна¬а айналып кетті.

1919 жылы «Мµ¬алім» журналында «¢дебиет» деген атпен Зікірия Ер¬алиевті¦ ма°аласы жарияланды. Онда Орда °аласында Ўдеби шы¬армаларды жариялайтын комиссия °µрыл¬анды¬ын айтып, о¬ан жіберілген материалдарды ажырата білу °ажеттігі ескерілген. Автор £зін1¦ осы ма°аласында «¢дебиет» екіге б£лінеді: 1) ауыз Ўдебиеті, 2) °Ўлам Ўдебиеті. Ауыз Ўдебиеті деп ауыздан-ауыз¬а, °µла°тан-°µла°°а естіліп, ата-бабаларымыздан осы уа°ыт°а дейін са°талып келе жат°ан жырлар, ма°алдар, ертегі, жµмба°, та°па° сы°ылдылар айтылады (№7, 1919) деп аны°тама жасап, т¯сіндірме беруіні¦ £зі ол кез ¯шін едЎуір эстетикалы° °µбылыс еді.

«јалам Ўдебиеті деп ¯лкен жазушылар, шешендер, шайырлар халы° тµрмысынан алып, тµнмыс-тіршілікте к£п ¯шін кем-кетікті к£рсетіп, халы°ты¦ ы°ыласын т¯зететін, ¯лгі-£неге болатын хикая, роман, поэмаларды атаймыз. Ол бар µлт Ўдебиетінде кездесе бермейді, к£здері ашылып, тарихи мЎдениет жолына ая° бас°ан µлттарда ¬ана болады. Сонды°тан бізді¦ £те мµ°таж бол¬ан Ўдебиетіміз де осы со¦¬ысы», - деген ойын айта кетуді °ажет сана¬ан. 1919 жылы мµндай пікірлерді¦ айтылуы

жЎне біртіндеп ж¯зеге аса бастауы, Ўсіресе, «Мµ¬алім» журналыны¦ £зі осындай игі іске мµрынды° болуы жа¦алы°ты¦ °арлы¬ашындай еді.

«јаза° Ўдебиетіні¦ °азіргі дЎуірі» деген ма°аласында Мµхтар ¢уезов °аза°ты¦ ауыз Ўдебиетіні¦ мЎн-ма¬ынасына ол жаса¬ан талай °µнды образдар¬а то°тай келіп, «Ўдебиетімізде £зге к£п жµртты¦ ауызша Ўдебиетінде жо° нЎрселер табылып отыр. Ауызша Ўдебиет бір заманда тЎртіпті жазба Ўдебиетіні¦ °ызметін ат°ар¬анды¬ы білініп тµр» («Шолпан» №2, 1922), - деген пікірді¦ ¬ылыми негізі жо° деп айта алмаса° керек.

Сонымен бірге, осы автор жазба Ўдебиетке де аны°тама беруге талаптанады «Жазба Ўдебиет болса, халы°ты¦ мЎдениетке ая° басып, араларына £нер-білімні¦ тарал¬ан, с£зді¦ °адірі арт°аны іштерінен белгілі а°ындар, шешендер шы°°ан ша¬ында, соларды¦ °олымен жазып, яки тас°а бастырып шы¬ар¬ан £ле¦дері, ¯лгі с£здері жазба Ўдебиетке жатады» деп жазба Ўдебиетті¦ сырт°ы белгілерін башайлап, оны¦ ішкі мЎн-ма¦ызына, т¯ріне назар аудармайды.

-асырлар бойы да¬дылан¬ан тµрмыстан жа¦а дЎуірге алмасу процесі бµл автор¬а бір°ыдыру ¯рейлі ойлар да ала келген. «Халы° Ўдебиетіне баймыз деп ауызбен айтып, °µр жµбанып, °µр °уан¬анымыз болмаса, Ўлі к¯нге халы° Ўдебиетін жары°°а шы¬ару туралы аса к¯рделі іс істеп жібергеніміз жо°», - деп пікір т¯йді. Шынды¬ында, ескі Ўдебитімізді жинау¬а жас о°ы¬андарымыз к¯ш к£рсетпесе, халы° Ўдебиетімен аз жылды¦ ішінде °оштасамыз. Мµны о°ы¬ан, сергек, Ўдебиетті¦ °адірін білетін азаматтар еске алуы £те °ажет», деп ой білдірді.

Мµндай шараны¦ практикада ж¯зеге асып жат°анын дЎлелдеу ¯шін бір дерек келтіріп кеткенні¦ арты¬ы жо°. 1923 жылы 10 мамыр к¯ні јаза°стан халы° а¬арту комиссариатыны¦ «-ылым» ордасыны¦ т£ра¬асы М. Жолдыбаевты¦ атына £тініш хат

т¯сті. Онда «Мен °аза° институтында о°ып, енді жаз¬а елге °айт°алы отырмын. Халы° Ўдебиетін бірер жыл жинадым, £зім соны¦ °µлы - а°ын бол¬анды°тан, мен оны екі есе жиуым керек. јµр Ўркімге тапсыр¬анмен, халы° Ўдебиеті жиналмайды. ¢уре-жорамен кете барады. Сонды°тан сізден сµраймын: °алыптыдай халы° Ўдебиетін жинауыма ма¬ан сенім °а¬аз беріп, еген м¯мкін болса, °а¬аз, °арындаш, яки а°ша болса да ескері¦із, Семей губерниясынан жинау¬а міндеттенем, егер орындамасам, халы° алдында µяттамын».

Мені¦ жеткізіп айта алма¬анымды £зі¦із µ¬арсыз, Иса Байза°µлы Алтайский», - деп £тінуіні¦ £зі тек патриотты° сезімді ¬ана емес, мемлекет тарапынан Ўдеби мµра¬а ¯лкен мЎн беріліп отыр¬анды¬ыны¦ бір к£рінісі болса керек.

Ауыз Ўдебиетіні¦ нµс°аларымен °атар талай тарихи жырлар, а°ын-жазушыларды¦ туындылары да жарияланды. 1929 жылдар¬а шы°°ан 30 ша°ты жина°ты¦ ішінде сол кезе¦дегі тапшылды° к£з°арас°а µнамайтыны кездесті. МЎселен, Нысанбай жырауды¦ «Кенесары-Наурызбай» дастаны болуы. Жалпы хан, сµлтан дегенді былай °ой¬анда, а° патша заманын бері Кенесары °оз¬алысы жайында айтылып келе жат°ан °ысыр с£здер мен жал¬ан пікірлерді коммунистік идеология ¯стемелей т¯сті.

Жалпы Халел Досмµхамедовты¦ тарихи жырлар¬а, °айраткерлерге к£бірек ден °оятыны жЎне оны¦ себеп-салдарынан біліктілікпен баяндайтын е¦бектері бір°ыдыру. «Мµрат а°ын с£здері» (1924), «Исатай-Махамбет» (1925), «Аламан» (1926) жина°тарыны¦ µ°ыпты жариялануы °аза° Ўдебиеті тарихы ¯шін ¯лкен олжа болды.

Сондай-а°, Х. Досмµхамедовты¦ «јаза° халы° Ўдебиеті» деген е¦бегі °аза° фольклорыны¦ жанрын классификациялаумен °µнды. Бµдан бµрын 1927 жылы М. ¢уезовты¦ «¢дебиет тарихы» дейтін е¦бегінде ауыз Ўдебиетіні¦ жанрлары бойынша талдау,

мазмµндау бол¬ан, біраº ол е¦бек жайлы жалпы ºолданудa болма¬андыºтан Халел £зіні¦ таным-де¦гейінде жіліктеген.

јазаº халºыны¦ рухани байлы¬ын игеруді¦ ж£н жобасы айºынадлып, ¯лкен ¬ылыми е¦бекті¦ ауºымына алынуы 30-жылдарды¦ іші.

С. Сейфуллин 1929 жылы «јазаº елі жа¦а тµрмыс дЎуіріне аяº басып, мектеп-медреселері к£бейіп, тЎртіпке ºойыла баста¬аннан бері ºазаºты¦ мЎдениет, Ўдебиет тарихын зерттеп, бір тЎртіпке ºою маºсаты јазаºстанны¦ халыº а¬арту орындарыны¦ алдында шешуді керек ºыл¬ан т¯йіндерді¦ бірі болып отыр. Былтырдан бері Алматы ºаласында јазаºстанны¦ мемлекет университеті ашылып, білім д¯кенін ºµрып отыр. Жазылып шы¬а алмай келген ºазаº тарихы, ºазаºты¦ Ўдебиет тарихы жЎнеде басºа осындай тарихтар енді осы білімні¦ µя¦ ºазаны, µя¦ д¯кені болып отыр¬ан университет ма¦ында жазылып тЎртіптелуі керек» деп жазып, ºазаº ауыз Ўдебиетіні¦ тарихын жасау ісіне £зіні¦ кіріспек ниеті барын хабарлайды. јауырт ºол¬а ал¬ан игі істі СЎкен 1932 жылы «јазаº Ўдебиеті» деген е¦бегімен орындап шы¬ып ºазаº Ўдебиеттану ¬ылымына ¯лкен ¯лес ºосты.

јазаº аºын-жазушылары £здеріні¦ £нерін, £нерпазды¬ын г¯лдендіре £ркендету ¯шін халыº Ўдебиетіні¦ дЎст¯рі Ўрºашан мЎнді арна болатынды¬ын айºын сезді, я¬ни С. Маршакты¦: «¢дебиетті¦ фольклорымен жымдаса байланысуы айрыºша ºажет, £йткені дЎст¯рі жоº жазушы – стрелкасы жоº са¬атºа µºсайды» дегені, Ўсіресе, ºазаº халºыны¦ шы¬армашылыº £міріні¦ е¦ бір £нерпаздыº ºажеттілігі екенін айºын сезді, т¯сінді. јауым араласºан істі¦ £нікті де £німді, £мірше¦ болатынды¬ы, халыºты¦ рухани байлы¬ы енді шашау болмайтыны, жиналатыны, оны халыºты¦ £зіне ºайтадан жеткізу ºажеттігі Ўбден аныºталды. К£п жылдыº «јазаº халыº Ўдебиеті» сериясыны¦ шы¬а

бастауы фольклористика ¬ылымыны¦ °арышты °адаммен дамуына ке¦ жол ашты.

¢деби мµраны¦ мЎнді бір тарма¬ы - жеке дарындар шы¬армалары ж£ніндн айтыл¬ан пікірлерді, Ўрбір а°ын – жазушы жайында¬ы е¦бектер мен ма°алаларды тізіп, кімні¦ айт°анын баяндай беруді¦ ¬ылыми ж£н-жосы¬ы жо° екенін ескеріп, сыни-¬ылыми ойды¦ эволюциясын Абай шы¬армаларыны¦ т£¦ірегінен к£рсеткен ж£н. ¤йткені Абай °аза°ты¦ жа¦а жазба Ўдебиетіні¦ негізін °алаушы жЎне идеялы° - шы¬армашылы° мЎселелпреді к£теруге, екінші жа¬ынан, °аза°ты¦ сыншылы° ой-пікірін £сіруге, £скен £рісін танып - білуге жа¬дай жаса¬ан µлы дарын.

1945 жылы Абайды¦ ту¬анына 100 жыл толуына байланысты к£птеген е¦бектер жазылды, соларды¦ ішінде Е. Ысмайыловты¦ «Абайды зерттеу жайында» деген арнай баяндамасы бар.

1964 жылы Мекемтас Мырзахметов «Абай јµнанбаевты¦ Ўдеби мµрасын зерттеу туралы» кандидатты°, 1990 жылы «Мµхтар ¢уезов жЎне Абайтану проблемалары» деген та°ырыпта докторлы° диссертация °ор¬ады. «Абай ж¯рген ізбенен» (1985) жЎне «Абайтану» библиография к£рсеткішін (1987) шы¬арды. Абайтануды¦ °алыптасу процесін Е. Ысмайылов белгілеген кезе¦дер негізінде едЎуір тере¦дете т¯скенін, жа¦а ой-пікір °ос°анын к£реміз. Бізді¦ше, 1918-1945 жылдарды Абайтануды¦ ¯лкен бір дЎуірі деп °арап, оны іштей екі кезе¦ге б£лген ж£н сия°ты.

Бірінші кезе¦ді 1918-1933 жылдар аралы¬ымен белгілеген абзал, £йткені осы кезе¦де Абай шы¬армашылы¬ын тану – танымау мЎселесі ай°ын шешілді. Абай шы¬армаларыны¦ 1933 жыл¬ы жина¬ы ал¬аш°ы кезе¦ні¦ °орытындысы болды. Демек, Абай шы¬армалары айтыс-тартыс, «ішке тарту, сырт°а тебу» дЎуірінен £тіп, халы° кітапханасынан орын алды.

1934 жылы Абайды¦ °айтыс бол¬анына 30 жыл толуын атап £ту ж£нінде јаза° АССР-ны¦ орталы° ат°ару комитетіні¦ указы шы°°аны, 1945 жылы µлы а°ынны¦ ту¬анына 100 жыл толуыны¦ µлтты° к£ркем с£з мерекесі ретінде тойлануы тек Ўлеуметтік тµр¬ыдан ¬ана емес, ¬ылыми эстетикалы° тµр¬ыдан мЎні зор.

Абайды тану – танымау мЎселесі Ўлеуметтік тал°ы¬а т¯скен дЎуірді¦ £зін іштей бірнеше £зек сала¬а б£луге бол¬андай. Бірінші £зек – Абай мµрасын жинау, жариялау. 1909 жыл¬ы жина°пен шектеліп °алмай, °аза° зиялылары Абайды¦ шы¬армаларын, Абай £міріне °атысы бар деректерді жинау мЎселесіне айры°ша назар аударды. Бµл процесс 1933 жыл¬ы жина°тан кейінде толастай °ой¬ан жо°.

«Сана», «Та¦», «¢дебиет майданы» журналдарымен «А°жол», «јаза° тілі» газеттерінде Абайды¦ бµрын баспас£з бетін к£рмеген £ле¦дері басылып, °алы¦ о°ушы °ауым¬а µсынылуы бір болса, екінші жа¬ынан, Абай шы¬армаларыны¦ жина°тарын шы¬ару процесі де ж¯ріп жаты.

јаза°стан О°у комиссарияты 1925 жылы Абай шы¬армаларыны¦ толы° жина¬ын баспа¬а даындауды Мµхтар ¢уезовке тапсырды. 1927 жылы жина°ты¦ ал¬аш°ы варианты жасалып, пікір айту Сайдалинге, ол ¯лгіре алмаймын десе, Майлинге тапсыру °ажеттігі ескерілді. Советті¦ 29 тамызда¬ы мЎжілісінде Сайдалинні¦ пікірі тал°ы¬а т¯сіп, жина°ты баспа¬а тапсыру ж£нінде µсыныс °абылданды. Ертеден-а° °ол¬а алын¬ан игілікті істі¦ на°ты шешімін тап°аны – 1933 жыл. Жина°°а ¯лкен кіріспе жаз¬ан – Ілияс Жанс¯гіров.

Осыдан кейін Абай £ле¦деріні¦ жина¬ы ¯немі басылып тµрды. 1939-1940 жылдары Абай шы¬армаларыны¦ толы° жина¬ы екі том болып жарияланды.

Екінші £зек – арна – Абай кімні¦ а°ыны, оны¦ к£з°арасы °андай деген проблема 20-жылдары Ўшейінгі мЎселе емес еді.

Абайды °айткен к¯нде µлытшылды° Ўдебиеттi¦ басы етуге талаптану ке¦ес £кiметi орна¬аннан кейiн де толастамады.

1923 жылы Ахмет Байтµрсынов елуге тол¬анда Сма¬µл Садуа°асов баяндама жасады. Ол Ахметтi Кенесары, Шо°ан, Ыбырай, Абаймен салыстырып, °аза° зиялыларыны¦ к£семi деген ой айтты. Мiне осы пiкiрге СЎбит Мµ°анов «јара та°та¬а жазылып ж¯рме¦дер, шешендер» деген ма°алымен жауап бердi. Сонда Абайды¦ «тiлi майда, £ткiр екенiнде с£з жо°. ¤ле¦нi¦ iшi – сыртын т¯гел °ылып т¯сiредi, - деп мойындайды да, оны¦ к£з°арасын ата-тегiне саба°тастыра £рбiтедi. Жал¬ыз-а° тарихи °µр¬ыр к£¦iлдi к¯дiктi °ылып тастайды. Жетi атасы би бол¬ан, тобы°тыны бiр шыбы°пен айда¬ан тµ°ым. «Ар¬ын, найман жиылса, тЎ¦iр °ыл¬ан с£зiне, °айран с£зiм °ор болды, тобы°тыны¦ £зiне» деген £ле¦i £зiнi¦ кiм екендiн сездiредi. ¤ле¦дерi мына жа¦а заманны¦ ретiмен кетiп, £зi Кененi¦ iзiн °у¬ан болма¬ай едi» («Еј», 01.03, 1923) деген пiкiрден к£п уа°ыт°а дейiн айрыла алмады. СЎкен Сейфуллиннi¦ Абай ж£нiндегi к£з°арасы дЎл осындай болма¬анымен, онша °µптай °оярлы° ниеттi а¦¬артпады. ¢дебиет майданында¬ы айтыс-тартыс к¯шейген кезде СЎбит Мµ°анов 1928 жылы «¢ркiм £зiнше ойлайды» деген ма°аласында жо¬арыда¬ы ойын ендi ашы° тµжырымдады. «Пушкинде де, Абай да орыс пен °аза° Ўдебиетiн бастап жарат°андар емес, т¯йiнiн т¯йiп °орыт°андар. јаза°ты¦ Ўрiден келе жат°ан жа°сылы-жаманды Ўдебиетi болды, сол Ўдебиет те сар°ылып келiп Абай заманында бiр °азы° °а¬ып кеттi. Осыны¦ кезе¦iне Абай кез келген даяр тая°ты¦ иесi, даяр то°па°ты¦ µрушысы, даяр °азы°ты¦ °а¬ушысы болды да ж¯ре бердi.

Абай – байшыл табыны¦ а°ыны. Абай £ле¦дерiнi¦ жалпы сарыны екi т¯рге б£лiнедi: бiреуi – ескiшiлердi с£гiп, оларды¦ наданды¬ына, ба° °µмарлы¬ына кею, екiншiсi – елдi £нерге, о°у¬а ша°ыруы. Бµл екеуi де жа¦ашыл байшылды°ты¦

£ркендеуге бет ал¬ан кезінде басталатын жумыстар. Абай - °иялшыл. Ондап зерттеген кісіге байшылды°, µлтшылды°ты¦ т¯п °азы¬ы – Абай.

Абай – кедейге к£ріне °арсы жаз¬ан жо°.

Абай - жа¦ашыл. Осыны сында дау жо°. ¤з заманында пайдалы адам болды. ¢лі де пайдасы бар, онысында да дау жо°. Біра° ол £нерге µмтыл¬ан, °аза°ты¦ а° с¯йектіктен жа¦алы°°а µмытыл¬ан жа¦ашыл бойыны¦ тілегінен ту¬ан, Абайды орынсыз к£теретіндер бар, ол дµрыс емес», («Жа¦а Ўдебиет, № 1-2, 1928), деген кезе¦дік ойларда Абайды¦ а°ынды¬ын тану, мойындау процесі а°ынны¦ ата-тегіні¦ °µрбанды¬ына шалынады.

30-жылдарды¦ бас кезінен С. Мµ°ановты¦ к£з°арасында Ўдеби мµраны Ўсіресе, Абайды¦ шы¬армашылы¬ын тану мЎселесінде £згеріс пайда бола бастады. Енді мЎселені¦ бЎрін Ўрбір шы¬арманы¦ ту¬ан дЎуіріне, Ўрбіпр дарынны¦ £скен ортасына бейімдей бермей, тарихи на°ты ба¬алау °ажет екендігін ескереді. «Блокшылды°тан демняншылды°°а» деген ма°аласында осы жа¦аша т¯сінікті¦ ал¬аш°ы °арлы¬аштары к£ріне бастады. МЎселен, жалпы Ўдеби мµра жайында айт°анда пролетариат жазушылары £здерінен бµрын £ткен Ўкс¯йек байларды¦ жазушыларыны¦ табысымен толы° пайдаланады. Олардан тіл ¯йренеді, мазмµнды £рбітуді¦ Ўдісін ¯йренеді. Онда дау жо°», - деп ой т¯йіп, Абай жайында тµжырым жасады: «јаза°ты¦ µлы Ўдебиетіне к¯шті негіз сал¬ан Абай Пушкин мен Лермонтовты¦ ¯лгісімен ж¯реді. Философия жа¬ынан Абай¬а толы° Ўсер еткен адам Толстой» (№2, 1931) екенін айту Абайды¦ идеялы°-эстетикалы° ар°ауын аны°тауды¦ жемісті £¦ірін ме¦зейді. ¢лде зерттей т¯су °ажеттігін а¦¬артады.

«ХХ ¬асырда¬ы °аза° Ўдебиеті» атты 1932 жылы шы°°ан кітабында, јаза°стан жазушыларыны¦ бірінші съезінде °аза° поэзиясы туралы баяндамасында (1934 жылы) бµрын¬ы

тµжырымдарды¦ сар°ынша°тары сызы°тап к£рінгшенін бай°аймыз. Осындай ой-пікір эволюциялары 1937 жылы СЎбит Мµ°анов°а «Абай - халы° а°ыны» деген мЎнді ма°аланы жаздырады, мµны¦ жетілдірілген, ¬ылыми жа¬ынан толы°°ан жЎне Абай жа¦ашылды¬ыны¦ сырын жар°ырата аш°ан варианты Абай шы¬армаларыны¦ бірінші томына, 1939 жылы жаз¬ан ал¬ы с£з болып, а¬артушы-демократты¬ы дЎлелденеді.

1933 жыл¬ы ¬µмырнамада айры°ша ай°ындылы°пен тµжырымдал¬ан к¯рделі проблемаларды¦ бірі – реализм. Мµны¦ шет - жа¬асын М. ¢уезов 1923 жылы «јаза° Ўдебиетіні¦ °азіргі жайы» туралы ма°аласында «Абайдан басаталатын реализмні¦ сарыны °аза° Ўдебиетінде осы к¯нге шейін жол болып келе жатыр» - деген болатын. Бас°а авторлар Абай реализміне назар аудар¬анымен, М. ¢уезовтей к£п зерттеген жЎне ¬ылыми дЎлел, £кінішті пікір айт°ан емес.

М. ¢уезовты¦ «Абайды¦ туысы жЎне £мірі» деген е¦бегінен сонны а¦¬ар¬ан іздеп, суыртпа°тап шы¬ара беретін тарихи деректер, ¬ылыми ой-пікірлер бір°ыдыруы мол. ¢йтсе де, методологиялы° желі жетіспегендіктен бµл кезе¦де Абайды¦ бар болмысы екі жа°та бол¬анын, Ўр°илы ой-пікір ту¬ызып ж¯регенімен, оны¦ шы¬армасы – тарихи мµра, сонды°тан одан іргені аула° салмай, са° болуымыз керек тµжырым¬а ойысты. Тайыр Жароковты¦ «јаза°стан» баспасы атынан жаз¬ан дЎйектемесінде: «Пролетариат тілегінде £сіп келе жат°ан жµртшылы¬ымызды Абайды¦ к£ркем шы¬армаларымен таныстыруды теріс к£рмедік», - деп ескерту жасауды біраз шынды°ты¦ бетін ашып, Абайтану ісіні¦ Ўліде шы¬а белдері, асар асулары бар екенінен хабар береді.

Абайтану ілімін¦ дайынды° дЎуіріні¦ екінші кезе¦і – 1934-1945 жылдарды¦ арасын °амтиды. Бµл кезе¦ ерекшелігін Е.

Ысмайылов «Абайды ¬ылыми жолмен зерттеудi¦ басы» деп тап°ан болатын.

1934 жылы «¢дебиет майданы» журналыны¦ 11 жЎне 12 сандары тµтастырылып, ал¬аш°ы бетiнен а°ыр¬ы мµ°абасына дейiн т¯гел Абай¬а арналады, Абайды¦ шы¬армасын ¬ылыми жолмен жан-жа°ты зерттеудi¦ ал¬аш°ы °арлы¬ашы осыдан басталып, талай сонны £нiрлерге к£з тасталады. Журналды¦ «Абай» атты кiрiспе ма°аласында °андай е¦бектер жарияланып, отыр¬анын айта келiп, «бµл ма°алаларды¦ iшiнде Ўрт¯рлi к£з°арастар бар. БЎрi де Абай - ¯лкен таланты мастер дегендi дЎлелдейдi:

¢ринае, Абайды¦ °ыры° жыл жаз¬ан £ле¦дерiн бiр журналды¦ бетiнде т¯гел зерттеп бiтiруге болмайды. С£йтсе де жо¬ар¬ы айт°ан жолдастар Абай туралы осы уа°ыт°а шейiн болып келген сынау, зерттеу жµмысын Ўлде°айда жо¬ар¬ы дЎрежеге к£терiп отыр» делiнген болатын.

Сонымен, Абайды¦ шы¬армашылы° арналарын тану, оны ¬ылыми тµр¬ыдан баяндау, Абай поэзисыны¦ сыр-сипатын ай°ындау мЎселесiне орал¬анда, алдымен М. ¢уезовты¦ «Абай а°ынды¬ыны¦ айналасы» деген ма°аласында Абайтану iлiмiнi¦ тууы, °алыптасу барысында бiрде °µпталып, бiрде талас-тартыс туды р¬ан екi мЎселе бiрiншi рет ке¦ к£лемде ¬ылыми тµр¬ыдан баяндалды. Автор бµл проблемаларды¦ шешуiн бiрден табамын деген тiлектен г£рi, оларды шын зерттеу арнасынан £ткiзу, ой салу ма°сатын к£здеген. Ол мЎселелер - Абайды¦ шы¬ыс жЎне батыс Ўдебиеттерiнен ал¬ан ¯лгi-£негелерi ы°пал-Ўсерi; екiншi - а°ынды° мектебi, оны¦ мЎнi.

Абайды¦ ал¬аш°ы °олына ал¬ан кiтабы, бойына сi¦iрген наным-сенiмi, к£рген-бiлгенi Шы¬ыс°а байланысты болды. Тiмтiне iзденiп, жан-жа°°а к£з таста¬ан Абайды Шы¬ысты¦ дiнiмен °атар поэзиясы аз £з иiрiмiне тартып, Физули, Науаи, Са¬ди, Фирдауси, Хафиздерден медет тiлеттi, °олын солар¬а

создырды. Сондыºтан £зіні¦ ал¬ашºы лебізінде «Юзи раушан, к£зи гаухарды», «¢ліпбимен» сабаºтастырады.

Жµртºа мЎлім, М. ¢уезовты¦ Абай шы¬армашылы¬ыны¦ бір арнасы, £зінше айтºанда, «Жа¬асы» - Шы¬ыс Ўдебиеті мен мЎдениеті болды деген тµжырымы £п уаºытºа дейін ¯лкен дау-дамай ту¬ызып, тіпті саяси мЎн-ма¬ынасы берілген кезі к£пшілікті¦ есінде.

М. ¢уезов Шы¬ыс Ўсерін екі сала¬а жіктейді. Бірінші - Шы¬ыс Ўдебиетіні¦ идеялыº ыºпалы, Абай фанатик те, схаластик те емес. «Шы¬ыс жа¬асынан ал¬ан нЎрді¦ бЎрін Абай £з аºылымен, сыншы, ойшыл аºылымен, біраº, Ўрине санашылдыº жолмен £зінше ºорытып алады.» Бµ¬ан кірген бµйымдарды¦ басы ислам діні, онан со¦ Шы¬ыс поэзиясы жЎне мµсылман ¬ылымыны¦ ілгері-со¦ды ¬µлама философтарыны¦ с£здері болады» деген пікір болса, екіншісі - поэзияны¦ наºты т¯р-¯лгісі.

Осы мЎселені т¯сіндіруді¦ кейбір сілемдері јµдайберген Жµбановты¦ маºаласында к£рініп, Шы¬ыс плэзиясыны¦ ¯лгі-£рнегі деген мЎселе ал¬аш рет £нікті Ўнгімеге арºау болды. Жасыратыны жоº, ºазір Ўдебиеттану ¬ылымы ºарыштап £ркендеп отыр деп ºуана айтсаº та, осы проблема, я¬ни Шы¬ысты¦ поэтикалыº ¯лгі-£рнектерін талдау, т¯сіндіру мЎселесі бізде аºта¦даº к¯йде тµр.

Батыс Ўсіресе, орыс Ўдебиетіні¦ Абай¬а жаса¬ан ыºпал-Ўсерін баянда¬ан уаºытта, М. ¢уезов: «Абай к£бінесе £з іргесін бермеуге тырысады… Ты¦ жа¦алыºты¦ барлы¬ын тал¬ап-тал¬ап ºана ала алады. Біраº бар¬ан сайын икемделіп, сыпталып, сырт буынды¬ынан арыла береді. Рационалшы, жа¦ашыл Абай пішіні айºындалып ашыла береді. ¤з ішін бермеймін деп ж¯рсе де аºын к£п жанасу арºылы бірºатар жа¦¬арып, т¯лей бастайды» деген уаºытта, «Шы¬ысым – Батыс, Батысым - Шы¬ыс»

болып кетті деген деген Абайды¦ «Ішкі д¯ниесіні¦ барлы¬ы бірдей °опарыла £згеріп кетпегенін» де еске салады.

Орыс Ўдебиетіні¦ Ўсеріне келгенде, автор Абай¬а Чернышевскийді¦ к¯рескерлігі дарымайды, оны «к£з салып °µптамайды. Пушкин, Лермонтовтар, Крыловтар сарынына бой µра береді» деген ойды £рбітіп, таратып алып кетеді.

Бµл мЎселе, я¬ни Абай орыс Ўдебиетінен нені алды, °айсысын даттады, £з бойына не дарытты деген жайлар бµрын¬ы да кейінгі е¦бектерде к£п Ў¦гімелегендіктен М. ¢уезовты¦ сол кезде £зіне тЎн білгірлікпен тµжырымда¬ан кейбір ойларына ¬ана то°тал¬ан ж£н.

Абай - °аза°ты¦ Пушкині деген тезиске М. ¢уезов £зіні¦ £рнегін °ос°ан. Абай £зін Пушкиннен кем санамай, те¦ сана¬андай болып, «олай айтпай, былай айтса нетер еді» деген ойын «Евгений Онегинді» аудару процесінен £рбітеді. Татьяна мен Онегинні¦ хаттарын м¯лде бас°аша, жа¦а ма¬ына Бере аударады, «°айма° еді к£¦ілім, бізде °аспа° болды жем» деп, «бірталай °ош°ар м¯йіз салады», °аза° µ¬ымына жа°ындатады, ал «Пушкин к¯лкі °ып тастап кеткен Онегинді Абай °олты¬ынан с¯йеп тµр¬ызып, °олына мылжы° µстатып» £зін-£зіне ат°ызады. Бµл м¯лде бас°аша шешім, демек ол Пушкинмен бай те¦естіреді. Абай осы мінезін Крыловке де £згертпейді, «£зі айтып ж¯рген °аза°ты £сиет £ле¦деріне мынаны °осымша ¬ана ¬ып µсынады».

«Абайды¦ Ўдебиеттегі ¯здіктігін» дЎлелдеу ¯шін т¯ркі тілді Ўдебиеттерді¦ тарихына шолу жасау керек. ¤збек, т¯рікмен, °ыр¬ыз, °ара°алпа° елдері «К¯ншы¬ыс ислЎм мЎдениетіні¦ кірлі к£рпесін °алы¦ жамылып, Батыс ауасынан Ўлі тыныс ала °ой¬ан жо° еді». М. ¢уезов Абайды к£рші елдердегі замандастарымен салыстыр¬анда, Мырза Фатали Ахундовтан бас°а ешкім де шендесе алмай шы¬ады. ¸лт тіліне, Ўдебиетіне сі¦ірген е¦бегін, а°ынды° к¯шін ал¬анда, Абай бЎрінен де озат

шы¬ады. ¤йткені ол кезде таза халы° тілімен жазып тµрып, ол жаз¬анын классик Ўдебиет ¯лгісімен шы¬ар¬ан ол елдерде адам бол¬ан жо°. Абайды¦ бір°атар сыншылар ескермей ж¯рген бір о°шаулы¬ы осы» деп ой т¯йеді.

Осы е¦бекті¦ екінші тарауы – «Абай жЎне ша¬атай Ўдебиеті» деп аталады да, «Абайды¦ алды жо° емес, жо°°а жуы°. ¤йткені Абайды¦ алдында да Ўдебиет болды» деген уа°ытта, оны¦ £зі екі т¯рлі екенін, біріншісі – «емшек с¯тімен °атар °µла¬ына кіріп, с¯йегі¦е сі¦ген» ауыз Ўдебиеті, екіншісі - °ожа-молдалы јµнанбай аулына ала б£тен таныс ша¬атай Ўдебиеті екенін, «Абайдан бµрын °аза° Ўдебиеті бµл екеуіні¦ шаранасынан шы¬ып к£рмегендігін баяндайды да, екінші сала¬а - ша¬атай Ўдебиеті мен Абайды¦ байланысына айры°ша назар аударады.

Ша¬атай Ўдебиетіні¦ мЎні °андай еді дегенге келгенде, ј. Жµбанов оны¦ тек мистицизмі мен «нЎсіп°µмарлы¬ына» к£¦іл б£ліп, осыдан аула° болу¬а ¯ндейді. Сонды°тан Абайда тек ¯ш £ле¦ ¬ана ша¬атай Ўдебиеті ¯лгісімен жазыл¬ан, «Абай мµны 13-19 жастарында ¬ана жылтыратып та¬ылып, сонан кейін суынып, тастап кеткен», 1864 жыл¬ы «¢ліпбиден» кейін «Шы¬ыс жµртына °онуын то°тат°ан».

«Сонымен, 1864 жылдан кейін Абайдан ша¬атай ы°палын іздеу – бос адам тер. ¤йткені: 1) Ша¬атай Ўдебиетіні¦ негізгі ба¬ыты – мистицизм; Абайда бµл жо°. 2) Ша¬атай Ўдебиетіні¦ тілі араб, парсымен шµбарлан¬ан шµбар тіл; Абайда бµл, машы°тау ¯шін болмаса, µшырамайды; 3) Ша¬атай Ўдебиетінде £ле¦ £лшеуі – араб, парсыны¦ -аруз £лшеуі. Абай мµны ерте таста¬ан; 4) Абай сия°ты т£рт ая¬ы те¦ жор¬а а°ын ша¬атайды¦ ¬арузына с¯йсінген болса, жазып алып с¯йсінбей, бас°а да бір °асиеттерін °осып, ала ж¯рген болар еді.

«¢дебиет майданы» журналыны¦ Абай¬а арнал¬ан сандарында М. ¢уезовпен j. Жµбановты¦ е¦бектерінен кейін Ілияс Жанс¯гіровті¦ «Абайды¦ с£з £рнегі» деген ма°аласы жариялан¬ан.

Авторлар Абай поэтикасын ¯ш ж¯йеге б£ле °ара¬ан. ¢уелі - Абайды¦ °аза° £ле¦іне °ос°ан жа¦а £рнектеріне, екінші - к£ркемдік амалдарына, ¯шінші – Абай £ле¦іні¦ дыбысты°, я¬ни Ўуендік ж¯йелеріне назар аудар¬ан.

Сол кездегі сынны¦ а¦¬арымен бµл авторлар таза эстетикалы° категорияларæа, талдау – анализге идеялы° мµнардан °арауыл °оя отырып бар¬анын да к£реміз.

«Абай - °аза° поэзиясын тµйы°тан шы¬арып, шын, мЎнді поэзияны¦ есігін ашты. ¢дебиет тарихымызда поэзияны¦ ай°ын жолдарын салды. Ол жол °азіргі Ўдебиетімізде де сайрап жатыр», - деп бастап, жалпы поэзиясыны¦ даму сатыларына к£з салады, орыс поэзиясына Пушкин жаса¬ан £згеріс °андай болса, Абай °аза° поэзиясына соншалы° £згеріс жасады.

1945 жылы Абайды¦ ту¬анына 100 жыл толуы б¯кіл - халы°ты° мерекеге айналды. Мерекеге арналып шы°°ан Абай шы¬армаларыны¦ толы° жина¬ына С. Мµ°анов «Абай - °аза° хал°ыны¦ данышпан а°ыны» деген ал¬ы с£з жазуы, М. ¢уезов пен Б. Кенжебаевты¦ «Абай - °аза° хал°ыны¦ µлы а°ыны» деген кітапша шы¬аруы, j. Жµмалиев, Е. Ысмайылов, ¢. jо¦ыратбаев, j. Мµхаметханов, Т. Нуртазин, Н. Сауранбаев, М. Сильченка, ¢. ТЎжібаев сынды ¬алымдарды¦, °о¬ам °айраткерлеріні¦, а°ын-жазушыларды¦ 300-ден астам ма°ала жариялауы Абайды¦ жазба Ўдебиет негізін °алауда¬ы е¦бегін ¬ана айтып °оймай, б¯кіл °аза° °о¬амында¬ы, мЎдениет тарихында¬ы орнын ай°ындап берді. Соны¦ ар°асында °аза° Ўдебиеттану ¬ылымында Абайтану ілімінi¦ £з алдына отау тігуіне жа¬дай жасалды.

Бµдан кейінгі 40 жыл, я¬ни 1945-1985 жылдарда Абайтану саласында¬ы ізденіс-зерттеулерді¦ барынша £ркендей тµскені соншалы°ты, ол £з алдына ілім ретінде °аралып, оны¦ тарихи басып £ткен жолы М. Мырзахметовты¦ жЎдігерлігімен жар°ырай к£рінді, ¬ылыми жолмен зерттеуді¦ £нікті де жемісті арнасына айналып, °аза° Ўдебиеттану ¬ылымыны¦ жетістігіні¦ к£рсеткіші болып отыр.

Жалпы Ўдеби мµраны дµрыс игеру, Ўсіресе, жеке а°ын-жазушыларды¦ тарихи орнын ай°ындау процесінде Абай шы¬армашылы¬ыны¦ шешуші сипаты болды, кейбір дарын та¬дыры осы ¯лгімен пішіліп, Ўдебиет тарихынан тиісті орын алды. ¢рине Ўрбір дарынны¦ ал¬а тартар Ў¦гімесі де, к£терер мЎселесі де Абаймен де¦гейлес емесі £зінен £зі т¯сінікті.

Тарау бойнша студенттер ме¦геруі тиіс бол¬ан сµра°тар мен тапсырмалар:

1. ¢деби мµраны игеруді¦ £зекті мЎселелері
2. МЎдени-Ўдеби мµраны игеруді¦ екі ба¬ыты туралы
3. Ауыз Ўдебиетіні¦ ¯лгілерін жинау мен зерттеу мЎселелері
4. 20-30 жылдарда¬ы Ўдеби-мЎдени мµраны¦ жиналуы
5. ¢. Диваев – ауыз Ўдебиетін жинаушы
6. А. Байтµрсыновты¦ «ел - б¯гіншіл, менікі - ерте¦гі ¯шін» деген µла¬атты с£зіні¦ мЎнін т¯сіндір
7. М. Дулатов жЎне М. Жµмабаев о°у кітаптары туралы
8. Ж. Аймауытовты¦ халы°ты¦ рухани мµраларын жинап, жариялауы
9. М. ¢уезов ма°алаларында¬ы ауыз Ўдебиетіні¦ ¯лгілері
10. Абайтану ілімінi¦ зерттеулері
11. 20-30 жылдарда Абайтану ілімінi¦ °алыптасуы

12. Зерттеушілер тарапынан Абай шы¬армашылы¬ыны¦ негізгі мЎселелерін саралау;

Тест сµра°тары

I -вариант

1. Жазба мЎтіндерді тілдік жЎне стилистикалы° тµр¬ыдан талдау ар°ылы адам баласыны¦ рухани мЎдениетіні¦ мЎні мен тарихын танып білуге негізделген ¬ылымды к£рсеті¦із.

А) ¤нертану

В) Лингвистика

С) ўдебиеттану.

Д) Филология

Е) Логика

2. Поэтика негіздері тµ¦¬ыш рет ж¯йелей баяндалатын «Поэтика» атты е¦бекті¦ авторы кім?

А) Анандовордхана

В) Буало

С) Платон

Д) Аристотель

Е) ўл-Фараби

3. ўдебиеттануды¦ дербес ¬ылым ретінде °алыптас°ан кезе¦ін к£рсеті¦із?

А) Антикалы° дЎуір

B) Классицизм дЎуірі

C) Александриялыº дЎуірі

Д) ¼айта £рлеу дЎуірі

E) Романтизм дЎуірі

4. ўдебиеттану тілді ºай тµр¬ыдан ºарастырады?

A) К£ркем идея

B) ¼арым-ºатынас ºµралы

C) Белгілер ж¯йесі

Д) Ойлау пішіні

E) ўдеби шы¬армашылыº материалы

5. Риторика теориясына арнал¬ан «Шешендікке ºысºаша басшылыº» атты е¦бекті¦ авторы кім?

A) Шеллинг

B) В.Г.Белинский

C) И.Г.Гердер

Д) Н.Буало

E) М.В.Ломоносов

6. К£ркем Ўдебиетті, к£ркем Ўдебиетті¦ т¯п т£ркінін, мЎн-ма¦ызы мен даму ¯рдісін зерттейтін ¬ылым ºалай аталады?

A) Лингвистика

B) Стилистика

C) Поэтика

Д) ўдебиеттану

E) ўдебиет тарихы

7. ўдебиет тарихшылырыны¦ зерттеу жµмысында к£мек беру жЎне Ўдебиетті¦ ¯здік туындыларын насихаттау маºсатында жинаºтал¬ан к£ркем Ўдебиет жЎне Ўдебиеттану¬а ºатысты е¦бектерді¦ к£рсет-кішін ата¦ыз?

A) Библиография

B) МЎтін т¯сініктемесі

C) Текстология

Д) Архивтану

Е) Поэтика тарихы

8. ўдеби-к£ркем шы¬арманы¦ °µрылысыны¦ Ўдебиеттануды¦ °ай саласы °арастырады?

А) Историография

В) ўдебиет тарихы

С) ўдебиет сыны

Д) Библиография

Е) ўдебиет теориясы

9. А.Байтµрсыновты¦ Ўдебиет теориясына арнал¬ан е¦бегін к£рсеті¦із?

А) «С£з £нері»

В) «ўдебиет теориясы»

С) «¼аза° £ле¦іні¦ °µрылысы»

Д) «Поэтикалы° £нер»

Е) «ўдебиет таныт°ыш»

10. Жазу тарихы, сондай-а° ежелгі жазба ескерткіштер мЎтінін, жазылу мерзімімен д¯ниеге келген орнын аны°тау ма°сатын к£здейтін тарихи-философиялы° пЎн °алай аталады?

А) эвристика

В) полеография

С) Ўдебиет тарихы

Д) поэтика тарихы

Е) историография

11. ўдебиеттану ¬ылымыны¦ негізгі салалары нешеу?

А) 3

В) 5

С) 2

Д) 4

Е) 6

12. Поэтика ¬ылымыны¦ іргетасын °алаушы ойшылды ата¦ыз.

A) Платон

B) Каллимах

C) ўл-Фараби

Д) Аристотель

E) Конфуций

13. ўдебиеттану ¬ылымны¦ жанама тараулары єайсылар?

А. Этнография, психология, фольклор

В. ўдебиет тарихы, Ўдебиет сыны, Ўдебиет теориясы

С. Истография, библиография, текстология

Д. Халыє ауыз Ўдебиеті

Е. Этнография, Ўдебиет сыны, Ўдебиет тарихы

14. ўдебиет теориясыны¦ міндеті

А.КJркем Ўдебиетті¦ теориялыє мЎселесімен шџ¬ылданады.

В. КJркем шы¬арманы талдайды.

С. ўдебиетті¦ Jзіне тЎн ерекшелігін, оны єо¬амдыє єызметін, кJркем шы¬арманы талдауы¦ принцптері мен методикасын, Ўдеби жанр мен оны¦ тЇрлерін, Jле¦ жЇйесін, тіл мен стиль, Ўдеби а¬ым мен кJркемдік Ўдіс мЎселелерімен шџ¬ылданады.

Д. ўдебиетті¦ даму Їшін єажетті ережелер шы¬арумен шџ¬ылданады.

Е. Жазушы¬а теориялыє ке¦ес береді.

15. КJркем Ўдебиетті¦ объектісі, предметі жЎне міндеті

А. КJркем Ўдебиеті¦ объектісі-Jмір, предметі-адам, міндеті-оєырман¬а эстетикалыє сезім,тЎрбие беру

В. КJркем Ўдебиет объектісі-Jмір, предметі-адам, адам туралы тЇсінік беру

С. ўдебиетті¦ міндеті-таби¬атты бейнелеу

Д. ўдебиет єо¬амды суреттейді жЎне сол жайлы мЎлімет береді.

Е. ўдебиет Jмірді Їйретеді.

16. КJркем Ўдебиетті¦ Jзіндік ерекшелігі

А. КJркем Ўдебиеттегі сJз Jнері, ерекшелігін, Jмір єµбылыстарын Їйрету.

В. КJркем Ўдебиет сJз Jнері, Jзіне тЎн ерекшелігі-Jмірді¦ Jмір єµбылысын кJркем сJз арєылы суреттейді.

С. КJркем Ўдебиет- искусствоны¦ бір саласы, ерекшелігі Jмір єµбылысын суреттейді.

Д. КJркем Ўдебиет- кJркем Jнер, оны¦ ерекшелігі, Jмірді Їйренуге тЎрбиелейді.

Е. КJркем Ўдебиет- Jмір айнасы, ерекшелігі-сJз арєылы адам образын жасау.

17. ўдебиет єандай Jнер?

А. СJз Jнері

В. Бейнелеу Jнері

С. МЇсін Jнері

Д. СЎулет Jнері

Е. Кескін £нері

18. КЇллі кJркемJнер туралы тµ¦¬ыш философиялыє-эстетикалыє трактат:

А. «Ригведа»

В. «Ромаяна»

С. «jµбылту кітабы»

Д. «Илкен Илий»

Е. «Поэтика»

19. ўл-Фарабиді¦ Jле¦ туындыларын талдау¬а арнал¬ан трактаты:

А. «Поэзия Jнері» туралы

В. «Ыр¬аєты топ-топєа бJлу»

С. «Поэзия Jнеріні¦ канондары туралы»

Д. «Музыка жайлы талдауы»

Е. «Музыканы¦ µлы кітабы»

20. ТЇркі тілдегі ал¬ашєы филологиялыє е¦бекті¦ авторын ата¦ыз.

А. ¢л-Фараби.

B. Ж.Баласа¬µни

C. А.Байтµрсынов

Д. М.јашєари

E. Х.Досмµхамедов

21. ¢дебиет м¡селелеріне арнап «¤ле¦ ыр¬а¬ы туралы», «Ыр¬аќ пен £ле¦ туралы с£з», «Поэзия £нерінi¦ негіздерi туралы трактат», «¤ле¦ кітабы» атты е¦бектердi¦ авторын ата¦ыз.

A. Гомер

B. ¢л-Фараби

C. В.Г.Беленский

Д. Аристотель

E. Ш.У¡лиханов

22. ¢дебиеттануды¦ єай саласыны¦ негізгі маќсаты ¡дебиеттi¦ даму за¦дылыєтарын, ¡деби шы¬армалар¬а, ¡деби Їрдіске ортаќ сипаттарды айєындау¬а ба¬ытталады?

A. ¢дебиет тарихы

B. ¢дебиет теориясы

C. Поэтика

Д. Палеография

E. ¢деби сын тарихы

23. Дулы¬а алмас басына,
Асау кЇн кидім єасына (Т.Жароков)

Асты сызыл¬ан с£з к£ркем тілдi¦ єай тЇріне жатады?

A. неологизм

B. архаизм

C. шет тілінен енген с£здер.

Д. омоним

E. синоним

24. С£йлем ішінде немесе £ле¦ шума¬ына атап айтпаса да тЇсінікті кейбір с£здерді ¡дейі жазбай тастап кету фигураны¦ єай тЇрі?

A. эллипсис

B. инверсия

C. дамыту

Д. шендестіру

E. ¡сірелеу

25. Тип деген не?

A. Тип - бµл образ

B. Тип - шы¬армада¬ы негізгі єаћарман.

C. Тип – бЇкіл бір топ, адамдар¬а т¡н єасиеттерді бір адамны¦ басына жинаєтап, нанымды етіп к£рсету.

Д. Тип - шы¬армада¬ы кейіпкер.

E. Тип – бірнеше адамдарды¦ мінезіні¦ жиынты¬ы.

II -вариант

1. Филологияны¦ тілді °арым-°атнас °µралы ретінде зерттелетін саласын к£рсеті¦із;

A. логика

B.эстетика

C.лингвистика

Д.Ўдебиет тарихы

E.Ўдебиеттану

2. ўдебиеттануды¦ °ай саласы Ўдеби шы¬армашылы°ты¦ таби¬аты мен °о¬амды° міндетін зерттеуді жЎне оны талдауды¦ Ўдіснамасы мен Ўдістемесін ай°ындауды ма°сат етеді?

A.текстология

B. Ўдебиет теориясы

C.Ўдебиет сыны

Д.Ўдебиет тарихы

E.библиография

3. ўдеби шы¬арма мЎтінін сыни тЇр¬ыдан тексеріп, зерттеумен жЎне Ўдеби айналым¬а ке¦інен тЇсіру ма°сатында баспа ар°ылы

жариялаумен айналысатын Ўдебиеттануды¦ к£мекші саласын к£рсеті¦із

А.палеография

В.стилистика теориясы

С.Ўдеби сын теориясы

Д.историография

Е. Е.текстология

4. ўдебиеттануды¦ £зіндік нысаны, нысанасы, маºсаты, міндеті, наºтылан¬ан дербес ¬ылым ретінде ºалыптасºан кезе¦ін к£рсеті¦із

А. антикалыº дЎуір

В.Калассизм дЎуірі

С.Александриялыº дЎуір

Д. ¼айта £рлеу дЎуірі

Е. Романтизм дЎуірі

5. ¼аламгерді¦ аºиºат болмысты образды бейнелеу ерекшеліктерін Ўдебиеттануды¦ ºай саласы ºарастырады?

А.ўдебиет сыны

В.Жалпы поэтика

С.ўдебиет тарихы

Д.ўдебиет теориясы

Е.Текстология

6. Зерттеу нысанасы Ўдеби шы¬армада¬ы бейнелеу ºµралдарыны¦ жЇйесі болып табылатын Ўдебиеттануды¦ к£неден келе жатºан саласын к£рсеті¦із

А.ўдебиет тарихы

В.Поэтика

С.Текстология

Д.Библиография

Е.Историография

7. Басты проблемасы жанр болып табылатын поэтиканы¦ ºай ба¬ыты?

А.тарихи поэтика

В.жалпы поэтика

С.жеке поэтика

Д.теориялы° поэтика

Е.микро поэтика

8. Филолгия ¬ылымында¬ы деректілік негізін ата¦ыз

А.образ

В.жанр

С.Ўдеби тек

Д.сюжет

Е.мЎтін

9. ўдеби жЎне Ўдеби сын шы¬армаларды¦, жекелеген °аламгерлер мен сыншылар шы¬армашылы°тарыны¦, сондай-а° к£ркемдік Ўдіс-тЎсілдерді¦, Ўдеби тЇрлер мен жанрларды¦ тарихи орнын ерекшеліктерін ба¬алау¬а негізделген Ўдебиеттануды¦ саласын ата¦ыз

А. тарихи поэтика

В. Ўдебиет сыны

С. Ўдебиет тарихы

Д. жалпы пэтика

Е. Ўдеби сын теориясы

10. ўдебиет тарихшыларына зерттеу жµмысында к£мек беру жЎне Ўдебиетті¦ Їздік туындыларын насихаттау ма°сатында жина°тал¬ан к£ркем Ўдебиет жЎне Ўдебиеттану¬а °атысты е¦бектерді¦ к£рсеткішін ата¦ыз

А. библиография

В.мЎтін тЇсініктемесі

С. текстология

Д.архивтану

Е. поэтика тарихы

11. «ўдебиетті¦ £зегі-адам ма°саты-катарис, я¬ни адамдарды¦ сезімін барлы° жа¬ымсыз, келе¦сіз нЎрселерден арылту» деген ойды айт°ан к£не дЎуір ойшылын ата¦ыз.

А.Аристофан

В.Платон

С.Гораций

Д.Лао цзы

Е.Аристотель

12. ¤з аясында «£нерді¦ Ўлеуметтік-тЎрбиелеушілік сипаты» жайында¬ы ілімді °алыптастыр¬ан «конфуцийшілдік» а¬ымы °ай елде пайда бол¬ан?

А.Ежелгі Їнді

В.Ежелгі Греция

С.Вавилон

Д.Ежелгі ¼ытай

Е.Германия

12. ўдеби даму Їзіндісін °арастыру ар°ылы Ўр алуан Ўдеби °µбылыстарды¦ Ўдебиет дамуында¬ы мЎн ма¦ызы мен орын ай°ындауды ма°сат ететін Ўдебиеттану саласын к£рсеті¦із.

А.ўдеби сын тарихы

В.Поэтика тарихы

С.Стилистика теориясы

Д.ўдебиет тарихы

Е.ўдебиет теориясы

13.ўдеби энциклопедиясыны¦ е¦ ал¬аш°ы Їлгісі болып табылатын «Кестелер» атты е¦бекті¦ авторы ата¦ыз

А. Каллимах

В.Панини

С. М.¼аш°ари

Д. А.Байтµрсынов

Е.Гораций

14. К£ркем Ўдебиетті, оны¦ пайда болуы мен Ўлеуметтік байланыстарын, с£здік-бейнелік ойлау ерекшеліктерін, к£ркем шы¬армашылы°ты¦ таби¬аты мен °ызметін, Ўдеби Їрдісті¦ жалпы¬а жЎне на°ты бір айма°°а тЎн за¦дылы°тарын °арастыратын ¬ылым °айсы?

А.Тіл білімі

В.Эстетика

С.¤нертану

Д.МЎдениеттану

Е.ўдебиеттану

15. ўдебиеттануды¦ °ай саласы к£ркем туындысы жЎне онда бейнеленген £мірлік шынды°ты дер кезінде талдап, ба¬алау¬а ба¬ыт µстанады?

А. Поэтика

В.Стилистика теориясы

С.ўдебиет тарихы

Д.ўдебиет сыны

Е.Эвристика

16. ¤з е¦бегінде е¦ ал¬аш рет Ўдебиетті жеке £нер тЇрі ретінде °арастырып, Ўдебиетті¦ эпос, лирика, драма сия°ты тектеріне талдау жаса¬ан антикалы° дЎуір ойшылы кім?

А.Аристотель

В.Конфуций

С.Лессинг

Д.Пифогор

Е.Патанджали

17. Тілді та¦балар мен белгілер жЇйесі ретінде °арастыратын ¬ылым °алай аталады?

А.лингвистика

В.семиотика

С.философия

Д.Ўдебиеттану

Е.логика

18. Шы¬армашылыº ºабілеті, жазу машы¬ы, дЇниетаным де¦гейі Ўр текті ºаламгерді¦ £зара шы¬армашылыº ºарым-ºатынасын саралау Ўдебиеттануды¦ ºай саласына тЎн?

А.Ўдебиет сыны

В.библиография

С.Ўдебиет теориясы

Д.историография

Е.Ўдебиет тарихы

19. -ылыми тµр¬ыдан Ўдеби туынды мЎтінні¦ тарихын, бастау к£зін, пайда бол¬ан мерзімін, £зіндік дара бітімін зерттеу арºылы мЎтінні¦ тЇпнµсºасын наºтылау міндеттерін шешуді маºат Ўдебиеттану саласын к£рсеті¦із.

А.Анандавардхана

В.Сюнь-цзы

С.Патанджали

Д.Бхартрихари

Е.Панини

20. Ежелгі Їнді поэтикасы мен эстетикасында¬ы негізгі µ¬ымдарды¦ бірі-дхвани туралы ілімді ºалыптастыр¬ан IX ¬асырда¬ы Їнді философын ата¦ыз?

А. Анандавардхана

В. Сюнь-Цзы

С.Патанджали

Д. Бхартрихари

Е. Панини

21. ўдеби тектер мен жанрларды¦, а¬ымдар мен ба¬ыттарды¦, стильдер мен Ўдістерді¦ ерекшеліктерін, к£ркемдік тµтастыºты¦ тЇрлі де¦гейлері арасында¬ы байланыстар мен ºарым-ºатынастарды¦

ішкі за¦дылы°тарын Ўдебиет теориясы аясында °арастыратын Ўдебиеттану саласы °айсы?

А. стилистика

В.Ўдебиет тарихы

С.библиография

Д.историография

Е.поэтика

22. К£ркемдік °µрылым мЎселесін £нерді психологиялы° тµр¬ыдан айры°ша тЇсіну ілімімен (я¬ни раса), сонымен бірге к£ркем шы¬арманы¦ астарлы ма¬ынасы жайында¬ы дхвани ілімімен байланыстыра °арастыру дЎстЇрлі °ай елден бастау алады?

А.Ежелгі °нді

В.Ресей

С.Ежелгі ¼ытай

Д.Англия

Е.Ежелгі Греция

23. Адамны¦ мінезі мен еркіне °атысты жалпы за¦дылы°тар¬а ба¬дар µстан¬ан мЎдени-тарихи мектепті¦ ізденіс ау°ымын µл¬айта тЇсінуге, я¬ни психологиялы° жЎне руЅани тµр¬ыдан тере¦дей Ї¦ілу негізінде кемел Ўдебиет жЇйесін жасау¬а талаптан¬ан ба¬ыт ше¦берінде °андай мектеп пайда болды?

А. Пор-Рояль монастры

В. поэтикалы° мектеп

С. Рухани-тарихи мектеп

Д. дидактикалы° мектеп

Е. К£л мектебі

25. К£ркем мЎтінні¦ негізін к£рсеті¦із

А.сюжет

В.та°ырып

С.идея

Д.с£з

Е.образ

Пайдаланыл¬ан Ўдебиеттер

1. Каримов И. Маънавий юксалиш йiлида. –Т.: Iзбекистон, 1998. 480 б.
2. Каримов И. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон хает пираворд ма°садимиз. 8-жилд. –Т.: Iзбекистон, 2000.
3. Егоров Б. О мастерстве литературной критики (жанры композиция и стиль), - Л.: Сов писатель, 1980. 317 стр.
4. КЎкiшев Т. ¼аза° Ўдебиетi сыныны¦ тарихы (о°у °µралы). – Алматы, «Санат», 1994-448 б.
5. КЎкiшµлы Т. ¼аза° Ўдебиетi сыныны¦ тарихы. I-б£лiм (о°у °уралы) – Алматы, «Бiлiм», 2003.
6. КЎкiшµлы Т. ¼аза° Ўдебетi сыныны¦ тарихы II-б£лiм. (О°у °µралы)-Алматы, «Бiлiм», 2003.
7. Кулишев В.И. История русской критики. XVIII-начала XX веков. – М.: Просвещение, 1984. 520 стр.

8.¼ирабаев С.ТЎуелсіздік рухымен.–Астана, «Фолиант»,2002-504 б.
9.¼абдолов З. С£з £нері.-Алматы, «Санат», 2002 -360 б.
10.Жµмабек С. Сын Ўуені. Ўдеби ой-тол¬аныстар. Астана, «Елорда», 2001, 288 б.
11.Жµмабек С. Халы° та¬дырыны¦ тамыршысы. –Алматы, «Жµлдыз», №1, 2007.
12.Ыс°а°µлы Д. ўдебиет алыптары.–Астана, «Фолиант», 2004-304 б.

Мазмµны

1. Кіріспе-- 3
I бөлім---5

I. 1. ¼аза°ты¦ сыни ой-пікірлеріні¦ оянуы жЎне Ўдебиет сыныны¦ тууы---5
I. 2. К£не дЎуірдегі сЇбелі ойлар---------------------------------------7
I. 3. ¼аза°ты¦ µлы а¬артушы-демократтарыны¦ сыни ойлары ---------14

II . б£лім ---21
II. 1. Баспас£з жЎне сын---21

III. б£лім---39
III. 1. Жазба Ўдебиет жЎне сын---39
III. 2. ДЎйектеме – сын--39
III. 3. Абай £нері - £сер сын¬а £релі £рнек-------------------------------42

IV. б£лім--51
IV. 1. ¼аза° сыныны¦ жанрлы° °алыптасуы жЎне Ўдебиеттану----------51
IV. 2. Дарындар – сын додасында---52
IV. 3. ¤ркендеу £зегі - к£ркемдік Ўдіс-----------------------------------58
IV. 4. К£ркемдік тЎжірибе-°исын негізі-----------------------------------62
V . б£лім--68
V. 1. ўдеби мµраны игеру мЎселелері--------------------------------------68
Тест сµра°тары --89
Пайдаланыл¬ан Ўдебиеттер--102

Содержание

I Введение

I. Глава

1. Развитие идеи казахской литературной критики
2. Идеи в древных времен
3. Критические мысли великих казахских проветителей

II Глава

Критика и публикация

III. Глава

1. Развития писменной литературы и критики
2. Искусства Абая – образец критической мысли

IV. Глава

1. Развития жанров казахской критики и литературоведения
2. Выдающиеся мыслители в критике
3. основы развития – художественных литературы

V. Глава

Основные задачи изучения литературного наследия

Использованная литература.

Contents

1. Preface.
I. Unit
I. 1. The emergences of great thougntsand revival of great thougnts and revival of literature criticism
I. 2. Antique thoughts.
I. 3. The notions of great Kazakh democrats.

II. Unit
II. 1. The press and criticism.

III. Unit
III. 1. Written litcrature and criticism.
III. Abays works is example for the developing criticism.

IV. Unit
IV. 1. The formation of criticism in the way of ganre
IV. 2. The gifted persons are in compete
IV. 3. The stock of developing is the artistic mean
IV. 4. The artistic experience is

V. Unit
V. 1. The tasks devoted to assuming literature heritage.